

EEUWIGE RUST OP DE DONDERBERG

*Een groot vroegmiddeleeuws
grafveld bij Rhenen*

EEUWIGE RUST OP DE DONDERBERG

*Een groot vroegmiddeleeuws
grafoeld bij Rhenen*

Bert Huiskes

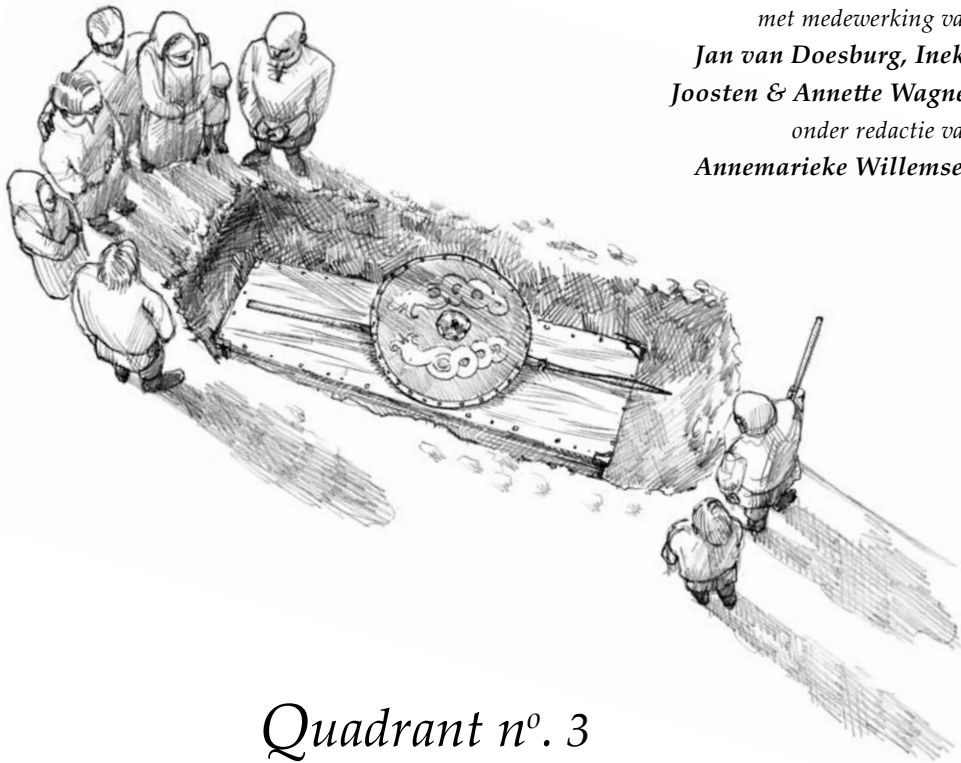
met medewerking van

Jan van Doesburg, Ineke

Joosten & Annette Wagner

onder redactie van

Annemarieke Willemsen

Quadrant n°. 3

COLOFON

© 2011

ISBN 978-90-8890-082-2

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.com

Sidestone bestelnummer: SSP84490002

Omslagontwerp: Karsten Wentink, Sidestone Press

Lay-out: Corné van Woerdekom, Sidestone Press

De Quadrant-reeks is een initiatief van Sidestone Press en TGV teksten & presentatie. Meer informatie: www.sidestone.com/quadrant

Rijksmuseum van u d h e d e n

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1 Een lange geschiedenis	9
2 Ontdekking en opgraving	19
3 Het grafveld en zijn kaders	29
4 Graf en inhoud	41
5 Van doden en levenden	67
6 Besluit	87
Nawoord	95
Verder lezen	99
Illustratieverantwoording	101

Voorwoord

De roem van Rhenen. Menigeen zal aan de Cunera-toren denken, aan de martelares die haar naam aan de kerk gaf, zoveel bedevaartgangers naar Rhenen trok en het stadje tot bloei bracht. Het ligt minder voor de hand te denken aan het vroegmiddeleeuwse grafveld op de Donderberg langs de Utrechtsestraatweg. Dat is niet geheel terecht, maar wel te verklaren. Het grafveld was eeuwenlang niet zichtbaar. Toen het in december 1950 werd ontdekt, volgde een opgraving in hoog tempo. De landelijke pers kwam aangesneld naar Rhenen, schreef, fotografeerde en filmde. Kranten en tijdschriften maakten melding van een zeer groot en bijzonder rijk grafveld. Bioscoopgangers kregen een item over de opgraving voorgeschoteld in het Polygoonjournaal. De resultaten van de opgraving verdwenen in hetzelfde tempo naar de archeologen in Amersfoort. Toen de vondsten voor het eerst aan het publiek werden getoond, was dat ver buiten Rhenen, de tweede en derde keer ook. Er ontstond enige ophef onder de Rhenensen en in de plaatselijke pers, maar de rust daalde weer snel neer over de Donderberg. Niet in de vakliteratuur. De ROB in Amersfoort publiceerde in het Duits en Frans. Buitenlandse specialisten verwezen naar Rhenen in hun wetenschappelijke werk. Rhenen lag in het brandpunt van de aandacht en was internationaal beroemd, maar niet in Rhenen.

Mijn werk als burgemeester brengt me regelmatig ver buiten het gemeentehuis. Ik ontmoet de collega's binnen FoodValley, ik overleg met gedeputeerden in het Provinciehuis en ik maak mijn opwachting bij departementen in Den Haag. Rhenen is in die gesprekken niet altijd brandpunt, maar blijkt op allerlei manieren opgenomen in een grotere wereld.

Wie verder in dit boekje leest, zal merken dat tussen 375 en 750 na Chr. – de globale datering van het grafveld – dat niet veel anders was. Ook de graven van Rhenen kennen een context en weerspiegelen ontwikkelingen in maatschappij, machtsverhoudingen en mode. Naast dit boekje verschijnt een dikke catalogus van meer dan 1100 graven en duizenden vondsten, voorzien van inleidende hoofdstukken. Alle archeologische informatie wordt digitaal ontsloten. Bovendien wijdt gemeentemuseum Het Rondeel in samenwerking met het Rijksmuseum van Oudheden uit Leiden een expositie aan het grafveld. Daar wordt getoond waaraan Rhenen mede haar roem dankt. Expositie en boekje zijn niet samengesteld voor de vakspecialisten, maar voor u en mij. Zo is het grafveld van de Donderberg na zestig jaar weer volop terug in Rhenen. Ik ben tevreden en trots dat het Odyssee-project *Reviving Rhenen* op deze wijze is afgerond.

Drs. J.H.A. van Oostrum
Burgemeester van Rhenen

Rupin

Cyrtis rinita
quondam villa

Rupin

Bosmiller

Ewig

Interwin
17

tionibus; Ippago que dicitur flathetta. Ipuilla brara mansi
dominicales duos; frithuric. i. unū. Achalgot dimidium.
Alfgot. i. unum. & illā comprehensionem quam possidet frithu
bodo. Ipuilla breni mansum. i. unum. Megipbraht. dimi
dium. Ngrim dimidium. Aio. & thiatgif. i. unum. &
dimidium; Achaluini. i. unū. Inuilla que dicitur rimbraht.
Boso. duas partes unius mansi. Ipuilla tiuli. reginbelm
similiter. Achalbald. similiter. Landgrim similiter; Ip hnodi
quicquid illic habeo. Ipsilua brenhem. pascus porcorum.
xxx. triginta. Item In ipsula batue. mansos domina
les. Ill. Gerlee dimidium. Ip andassale. Godolec mansum
i. unum. In euuic. silec. unius mansi. In elti
& in brineshem. quarū termini cōmunes sunt. Odrad. & uue
ringer. duos. Ingecuurd. Reginbald. & thadmar. i. unū
& dimidiū. In linteruuic. duos. & unam insulā supe
riorem. que contra illam uillam iacet. cōmunem cū heradib;
meis. superiorem uero ppriam possideo. **I**tem cōmentariolū
de hereditate folkert. quā habet in frisia; **I**n pago kinhem.
Inuilla obbinghem. Sortes. xxx. triginta. Ipkinlesun.
terra. v. quinq. animalium. Ipodigmore. terra. v. quinq.
animaliū. Ip nordmora. Odlef dimidiū mansū. tiad
uuold. i. unū. Geldis dimidiū. Uulfnoth. dimidiū.
Hardbraht dimidium. euurhard. dimidiū. Adolf
dimidium. **I**tem Ipago uueserachi. Ipuilla sceddauurthi.

Hoofdstuk 1

Een lange geschiedenis

Laar, 7 november 855

Folker twijfelt niet langer. Hij is een rijk en machtig man, vooral door zijn grootgrondbezit. Maar hij wordt oud en het beste voor hem is in te treden in een klooster. In zijn tijd is er weinig keuze in kloosterorden. Folker treedt in bij de Benedictijnen van Werden aan de Ruhr bij Essen. Dat klooster schenkt hij al zijn bezittingen. Wat hij van zijn vaders kant en van zijn moeders kant erfde, ligt verspreid over heel het toenmalig bewoonbare noorden en midden van het land en ook in Kennemerland. Als zijn gast – een monnik uit Werden – de laatste landerijen, hoeven en personeel heeft genoteerd, is hij met zijn kleine, precieze ganzenveerlittertjes aangekomen op de achterkant van het derde grote vel perkament. Folker kijkt voldaan toe.

De oorkonde werd ondertekend op twee verschillende data en in twee verschillende plaatsen. Eerst op 7 november 855 in Hlara. Bij de ondertekening zijn verschillende getuigen aanwezig, waarvan de namen opgeschreven zijn: Hildiric, Odo, Hrodger, Engilrad, Odaccar, Thiatric, Wulfhelm, Athalwald, Walthaban, Thiadrad, Abbo, Uniger en Sahsger. Op 10 november wordt in Hlegilo het tweede deel ondertekend. Volgens

De oorkonde van Folker waarin zijn bezit in 'hrara' (Laar), 'hreni' (Rhenen, omcirkeld) en 'rimbrahti' (Remmerden) wordt opgesomd, bevindt zich in het archief van Nordrhein-Westfalen.

de schenkingsakte ligt Hlegilo in de Betuwe. We kunnen niet meer nagaan waar precies. Hlara is het buurtschap Laar aan de voet van de Laarsenberg bij Rhenen. Rhenen zelf en Remmerden worden direct na Laar in de oorkonde opgesomd.

Het document van Folker is voor historici en archeologen het topje van een ijsberg. Een schriftelijk topje: de rest van de ijsberg aan archeologisch materiaal lag onder de aardoppervlakte. Het meest opmerkelijke deel van de berg is wel het rijengrafveld van de Donderberg, maar rondom en in de diepte is er veel meer. Het lijkt wel of

De Donderberg ligt op de noordoever van de Rijn, langs de weg die vanuit Remmerden richting de kom van Rhenen loopt. Ten noordoosten van de Donderberg ligt de Koerheuvel.

De stuwwal was blijkbaar ook een goede plek voor het verbergen van schatten. Aan de grote muntschat van Remmerden lijkt na een generatie een tweede zak munten te zijn toegevoegd.

de omgeving van Rhenen eeuwenlang een centrum van rijkdom en macht is geweest. We dalen de berg min of meer chronologisch af.

Van het eind van de vierde tot het midden van de achtste eeuw na Chr. vormt de dorpsgemeenschap van vroegmiddeleeuws Rhenen generatie na generatie een begraafplaats. Dit grafveld heeft een oude kern van rijk gevulde graven en telt in totaal ruim 1100 bijzettingen: urnen met crematieresten of begravingen in houten kisten of kamers. Het is in 1951 opgegraven en geldt nog steeds als het grootste en langst gebruikte grafveld uit de Vroege Middeleeuwen in ons land. Over de bijzondere vondsten en sporen uit dat grafveld en over wat archeologen daar uit kunnen afleiden over het leven van toen gaan de komende hoofdstukken.

Een kwartier lopen van het grafveld vandaan lag een schat verborgen. De muntschat van Remmerden bestaat in totaal uit meer dan 240 vroegmiddeleeuwse munten, waaronder 98 gouden tremisses, een zilveren denarius en 141 zilveren sceatta's, daterend uit de zesde tot achtste eeuw. De Frankische tremisses van Remmerden zijn geslagen tussen 587 en 670 na Chr. Opvallend is dat ongeveer zestig procent van de gouden munten in Dorestad (het huidige Wijk bij Duurstede) is geslagen of nabootsingen van Dorestad-munten zijn. De sceatta's zijn in Friesland gemunt en waren in omloop tot omstreeks 750. Het gemengde karakter van de vondst (goud-zilver, fries-frankisch) is uniek, maar maakt het ook moeilijk om de schat goed te begrijpen.

Roerige tijden vormen vaak aanleiding om kostbaar bezit te verbergen en om de omgeving waar je woont en werkt te verdedigen. Van dat laatste getuigt de walburg op de Heimenberg, een half uur wandelen van het

*Panorama vanaf de vroeg-
middeleeuwse walburg op
de Heimenberg richting het
zuiden. Het uitzicht over het
rivierenland toont de uiter-
waarden, de Rijn en de Betuwe
aan de overkant van de stroom.*

grafveld. In 2000 werd de versterking voor het eerst goed onderzocht. Ze bleek samengesteld uit wallen en grachten. Dat was met het blote oog wel zichtbaar, maar details en een volgorde van aanleg waren nog niet bekend. Het oudste materiaal uit de oudste gracht rond de burcht kon gedateerd worden op 650-710 na Chr. In die periode streden Friese en Frankische elites in dit gebied om de macht. De invloedssferen in de regio wisselden herhaaldelijk. Het is moeilijk vast te stellen of de aanleg van de burcht een Fries of een Frankisch idee was, of misschien kwam van een lokale bevolking die hechtte aan onafhankelijkheid en zich tegen beide volkeren wilde beschermen. Verhalen brengen de Friese koning Radbod en de legendarische reus Heimo (vader van de Vier Heemskinderen) in verband met de burcht. Die verhalen zijn echter verdichtingen uit later eeuwen. Het

verhaal van Heimo gaat wel terug op de tijd en de omgeving van de Karolingische bevelhebber Karel Martel, de schrik van de Friezen. Martel leefde twee mensengeneraties later dan de aanleg van de Rhenense walburg.

Versterkingen van de Romeinen kennen we niet uit Rhenen. Zij bleven aan overkant van de Rijn, maar ze stelden wel prijs op goede relaties met de burens op de noordoever. Als in de vierde eeuw na Chr. het Romeinse rijk begint af te brokkelen en de rijksgrenzen onder druk komen te staan, is het van belang te kunnen rekenen op bondgenoten aan de grens of tenminste op vriendschappelijk gezinde burens. In die verhoudingen moeten

De walburg op de Heimenberg ligt op een strategisch hoog punt op het einde van de stuwwal. Vanaf de burcht kon je het hele omliggende terrein overzien en over de vallei heen kijken.

Gouden halsringen waren in de vierde-zesde eeuw het relatiegeschenk bij uitstek van leiders aan vertrouwelingen en werden zo een statussymbool. Ze werden vaak door mannen gedragen.

we misschien de goudschat van Achterberg van rond 400 na Chr. opvatten. Die schat – of het goud waarvan hij gemaakt is – kan een Romeins relatiegeschenk zijn, waarmee een hoofdman werd gepaaid of werd beloond voor verleende diensten. De schat werd in 1933 bij het graven van greppels ontdekt door twee landarbeiders. Ze bestond uit twee gouden halsringen en een groot gouden element, dat bezet was met edelsteenimitaties,

De bronzen emmers in elitaire graven uit de IJzertijd komen uit Zuid-Duitsland en Oostenrijk. Het waren eigenlijk mengvaten voor wijn, die in het noorden een functie als grafurn kregen.

ook onderdeel van een halsketting. Het is niet zeker dat de sieraden één geheel vormen: het offeren of verbergen kan hier ook actie zijn geweest van enkele mensen samen. Een gouden halsring was in deze tijd een duur geschenk, dat de dragers ervan veel aanzien verschafte.

Een man van hoog aanzien is ook begraven op de Koerheuvel, gesitueerd ten noorden van Rhenen en nu opgenomen in een nieuwbouwwijk. Hier moet een grote grafheuvel hebben gelegen, die is verdwenen door eeuwenlang ploegen en later door de bouw van een watertoren op dit ideale, hoge punt. De kern van de heuvel

In 1896 werd een bronzen zwaard van 72 cm lang opgebaggerd uit de Rijn ter hoogte van de Grebbe. Dit type 'Gündlingenzwaard' dateert uit de achtste-zevende eeuw voor Chr.

met het graf lag net buiten de muren van de watertoren. De watertoren werd verbouwd tot een appartementen-complex. Voor de gewenste parkeerplaatsen moest in 1993 een boom pal bij de toren wijken. Het wortelgat gaf de restanten van onder meer een grote bronzen emmer (*situla*) prijs. Die emmer diende bij het leven van de eigenaar waarschijnlijk om de wijn in te laten rondgaan. Wijn en bronzen emmers waren rond 700 voor Chr. statussymbolen van de bovenste plank. Emmers van dit formaat kennen we in Nederland slechts drie: de bekendste uit het eerste vorstengraf van Oss en een andere zonder duidelijke context uit het Limburgse Baarlo. Uit hetzelfde graf op de Koerheuvel kwamen onderdelen van een wagen en een bronzen bijl: ook exclusieve statussymbolen. Iets ouder dan de emmer is het bij Remmerden uit de Rijn opgebaggerde bronzen zwaard, dat eveneens een rijk en machtig eigenaar gehad zal hebben.

De weelde aan sieraden en wapens die werd aangetroffen in het rijengrafveld op de Donderberg staat dus niet op zichzelf. Ze vormt de laatste illustratie in een langer verhaal over welvaart, macht, status en prestige in de omgeving van Rhenen. Het laatste hoofdstuk uit dat 1400 jaar lange verhaal wordt hieronder verteld.

Op 2 februari 1951 kwam het Algemeen Nederlands Persbureau foto's maken van de opgraving. Zicht naar het oosten met de fietsen van de arbeiders aan de rand van het vlak.

Hoofdstuk 2

Ontdekking en opgraving

Johan de Kroon baalt. De wegenbouwer had een mooie klus aangenomen: het verbreden van de rijksweg, waar die vanuit het westen Rhenen binnenkomt. Ruim een jaar geleden was de tramdienst van Zeist via Rhenen naar Arnhem opgeheven. De rails aan de zuidkant van de weg konden er nu uit en de sleuf zou gevuld worden met zand van de hoge helling aan de noordkant. Zo ontstond er voldoende breedte voor een moderne, veilige autoweg. Dat zou de bereikbaarheid van Rhenen en het net aangelegde bedrijventerrein op Remmerden verbeteren. Op die manier kon misschien de economie van het in de oorlog zwaar geteisterde Rhenen mede uit het slop gehaald worden. Toch baalt De Kroon. Op de eerste dag van het graafwerk in de hoge berm heeft zijn machinist opvallende potscherven uit de bak van de graafmachine gehaald. De Kroon is een plichtsgetrouw man en meldt de vondst aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Zijn machinist woont naast Wim Zanen – gemeenteontvanger en beheerder van de plaatselijke oudheidkamer – en laat hem ook wat scherven zien. Zanen is de man die vóór de oorlog twee grondwerkers elk een winterjas gaf voor de halssieraden die de goudschat van Achterberg vor-

De helling van de Donderberg werd afgegraven om de weg (links) te kunnen verbreden. De graven lagen dicht onder het maaiveld en al bij de eerste 'happen' zand rolden er scherven naar beneden.

Zicht naar het oosten, met de nog gehavende toren van de Cunera-kerk in Rhenen op de achtergrond. Rechtsachter staat de graafmachine van firma De Kroon, links een van de tabaksschuren.

men. Hij onderkent ook het belang van de vondst van zijn buurjongen. De Kroon baalt, want zijn mooie klus ligt stil. Het zou uiteindelijk zelfs een half jaar gaan duren.

Na de melding vraagt ROB-directeur P.J. Glazema in een brief op 7 december 1950 arbeidskrachten bij de Dienst Uitvoering Werken om het terrein te onderzoeken. Als de formaliteiten zijn afgewikkeld, treedt op 15 januari 1951 zo'n 25 man van de Werkverschaffing aan. Ze worden geleid door veldtechnicus Cees van Duyn en opzichter Robert Th. van der Garden van de ROB. Zoals te zien is op de opgravingsfoto's, werd met de schop gegraven en het zand met kruiwagens weggevoerd. Een verslaggever van de Rotterdamse *Maasbode* zag hoe er lijnen gespannen werden om de graven af te tekenen, die aan de kleur van het zand te herkennen waren, nadat een gedeelte van het terrein eerst tot een halve meter onder het maaiveld 'glad' was afgegraven.

Opzichters Cees van Duyn (links) en Robert van der Garden (rechts) poseren voor de persfotografen, terwijl ze in het veld een opgegraven bolle pot documenteren.

In één maand waren zo al 260 graven opengelegd. Er werden in de periode van januari tot mei 1951 zo'n tien graven per dag blootgelegd, ingetekend op de plattegrond en zorgvuldig leeggehaald. In mei werd de opgraving afgesloten, maar in juni volgde nog de opgraving van een klein, apart liggend deel aan de westkant van het grafveld.

Al in de eerste week van de opgraving verschijnen de eerste berichten in de regionale pers. De Utrechtse editie van *Trouw* meldt op 20 januari dat hoge functionarissen van Rijkswaterstaat en de burgemeester van Rhenen de opgraving hebben bezocht. Op 2 februari 1951 maakte het ANP foto's en daarna verschijnen ook in de landelijke dagbladen en tijdschriften artikelen over de opgraving. Ze melden alle in ongeveer dezelfde bewoordingen dat het gaat om de 'grootste Frankische begraafplaats, die tot nog toe in ons land is gevonden', 'de rijkste tot nu

Links: Op 11 mei 1951 maakte een groot gezelschap vanuit de ROB een uitstapje naar de opgraving, waar net die dag een graf met een bronzen riembeslag was opengelegd (op de voorgrond).

Rechts: Conservator W.C. Braat van het Rijksmuseum van Oudheden (links) en hoogleraar R. Laur-Belart uit Basel (rechts) buigen zich tijdens de excursie over het zojuist ontdekte wapengraf.

Bij de opgraving werden schildknoppen vaak bovenin het graf aangetroffen. Dat geeft aan dat het schild, waar de knop op zat, op de dichte kist was gelegd. Het hout van de schilden was vergaan.

toe in Nederland aan het licht gekomen Frankische necropool', of zelfs 'het grootste Frankische grafveld ooit in de geschiedenis blootgelegd'. Bij de pers aandacht in februari zien we steeds dezelfde opgravingsfoto's. In de komende maanden laat directeur Glazema een serie foto's maken van de eerste schoongemaakte voorwerpen. Die worden dankbaar gebruikt in de verdere publiciteit, die voortduurt nadat de opgraving in juni wordt afgesloten. De artikelen beschrijven alle dat er manengraven met wapens zijn gevonden en vrouwengraven met sieraden en glaswerk. Als bijzondere vondsten vermelden ze: een 24 cm lange 'rijk geornamenteerde verguld zilveren haarpen', een 'Rüsselbecher' (slurfbecher) die niet eerder in ons land gevonden is, een drietal

LIGHT ON HOLLAND OF THE DARK AGES: A FRANKISH CEMETERY AT RHENEN.

FIG. 1. THE MOUNTING OF A LATE ROMAN BELT, ABOUT 5 INCHES WIDE, OF THE LATE FOURTH CENTURY A.D., DECORATED IN A CHIP-CARRYING TECHNIQUE. THE RINGS ARE MUCH WORN THROUGH LONG USE.

The remarkable and often beautiful objects reproduced on these two pages were discovered in excavations of a cemetery of mainly Merovingian date at Rhenen, on the Rhine, between Utrecht and Nijmegen. Concerning them Dr. A. Volgraff-Roes writes:

"THE Netherlands State Service for Archaeological Investigation (Director, Dr. P. Glasmeijer) excavated during 1951 a Frankish cemetery of particular interest on the high bank of the Rhine near the little town of Rhenen. The cemetery was of unusual size, comprising more than 900 graves, the majority of which belonged to the sixth century A.D. Many of the graves were richly furnished. As the soil did not favour the preservation of bone or wood, all that remained of the dead and their coffins was a series of black patches in the earth. In these thin layers of darkened soil the remains of the grave-goods were found. Free men were buried with their weapons. The spears and shields were evidently placed on the wooden coffin, for the spear-heads were often found extending beyond the dark earth which represented the caskets. The other weapons—swords, axes, daggers and arrows—were put on or near the corpse. Often included among the grave-goods was a glass drinking-cup. This could take the form of a lobed beaker, a type well known from the Rhineland as well as from the southern part of England, whither it was exported. The specimen represented in Fig. 8 is the first of its kind to be found in Holland. People have often wondered how these complicated and fragile vessels were made and various theories have been brought forward. At one time the chief authority on the subject contended that the 'elephants' snouts' were fixed in holes cut out in the wall of the cup! Careful observation and some experimenting, however, have shown that the result was obtained in quite a different way. The glassblower first finished the bottom half of the cup, thread decoration included. While the vessel was still attached to the blow-tube, he dropped a piece of hot glass on the wall and blew again. The rest of the glass was at that moment no longer hot enough to expand, but the piece of hot metal was blown into a hollow knob, the end of which he drew towards the foot by means of a pair of tongs. The process had to be repeated for each lobe and must have cost much time. Probably none but the very wealthy could afford such

FIG. 3. A SMALL WOODEN EWER, PARTLY RECONSTRUCTED: THE HANDLE AND UPPER MOUNTINGS ARE OF BRONZE; THE THREE LOWER RINGS ARE OF IRON.

FIG. 2. FROM THE MEROVINGIAN (SIXTH CENTURY) PART OF THE CEMETERY AT RHENEN. TWO FIBULAE, OR BROOCHES, WITH CHARACTERISTIC DECORATION; AND A SILVER BRACELET.

elaborate beakers. Ordinary people used glasses of a simpler type, which, as a rule, either have a very small foot or none at all. The idea must have been that one emptied one's glass at a single draught. The commonest shape of Frankish wineglass was the small tumbler shown in Fig. 9; beside it is placed a rather unusual pottery imitation of the same glass, found in one of the poorer graves. Some of the warriors were accompanied by their horses, for which separate graves had been dug beside that of their masters. The brooch of Fig. 11 gives an idea of the small, big-headed breed of these animals. Frankish women were extremely fond of finery. Beads of various description were worn round their necks and arms (Fig. 5). Big glass beads found separately (Fig. 6) are generally explained as spindle whorls. Fig. 7 shows a big piece of rock crystal, four irregular pieces of amber and an olive-green bead decorated in white which evidently formed a bracelet. Although amber was much used at the time, most beads are of glass or glass paste, and it seems that a special value was placed on the greatest possible variety in the beads composing a necklace. They were probably imported from the Orient, unless we are to suppose that Oriental manufacturers had settled in the west of Europe. This is by no means impossible; we know, for instance, that Syrian merchants plied their trade in France in the early Middle Ages. The beads and the glasswork undoubtedly represent the continuation of an industry already flourishing in late Roman times. This is not true, however, of the brooches and other jewellery of the Franks (Figs. 2, 4, 10, 13). The Goths, when they penetrated as far as southern

Russia, made the acquaintance of an animal style and the use of coloured inlay characteristic of the people of the steppes, and had absorbed these elements in their own artistic traditions. When towards the end of the fourth century the Great Migration drove them westward, they brought their techniques and motives with them. They were taken over by other Teutonic peoples. Thus began the Teutonic style that was to dominate the greater part of Europe throughout the early part of the dark ages. Fibulae played an important part in the jewellery of the period. Often these were worn in pairs. Very popular among the Franks were round brooches, the cells of which are filled with flat garnets. Under each thin slice of stone

(Continued on opposite page.)

Hoogtepunt van de internationale aandacht voor Rhenen was een fotoreportage in de Illustrated London News van 19 februari 1955. De tekst is van de hand van Anna Volgraff-Roes.

FIG. 4. THREE FRANKISH BROOCHES IN BRONZE AND SILVER, ALL BASED ON BIRD MOTIFS, THE CENTER ONE BEING MORE BIRD-HEADED, STYLIZED.

FIG. 5. MULTI-COLOURED BEADS FROM A FRANKISH WOMAN'S GRAVE. THE GLASS BEADS APPEAR TO BE OF ORIENTAL ORIGIN.

FIG. 6. TWO LARGE GLASS BEADS OF BOTTLE-GREEN WITH WHITE ORNAMENT. SUCH LARGE BEADS, FOUND SINGLY, ARE ASSUMED TO HAVE BEEN USED AS SPINDLE WHORLS.

FINE GLASS AND JEWELLERY
OF THE MEROVINGIAN FRANKS.

FIG. 7. A BRACELET FROM A FRANKISH GRAVE, CONSISTING OF FOUR PIECES OF AMBER, ONE OF ROCK CRYSTAL AND A BEAD OF COLOURED GLASS. SEE ALSO FIG. 5.

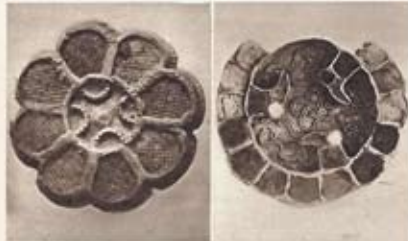

FIG. 10. ROUND BROOCHES SET WITH FLAT GARNETS. (LEFT) THE CHEQUERED GOLD FOIL SHOWS THROUGH THE GEM. (RIGHT) IN THE CENTRE THE THREE BIRDS HAVE GREEN PASTE EYES.

FIG. 12. THE INTERIOR OF A GLASS BOWL FOUND IN THE BRECKEN GRAVES, WITH AN UNUSUAL DESIGN IN GREEN AND WHITE WHORLS AT THE BASE OF THE BOWL.

(Continued from previous page.)
the jeweller put a piece of gold foil decorated with a chequered pattern, so that the gold shines through the garnet. In Fig. 10 the shimmer of this chequered background is clearly visible through the red stone. Garnets were probably imported from India, where they had been used since prehistoric times for the same kind of setwork. One of the most popular motif of the art of the steppes which we meet in Frankish jewellery was the eagle or falcon (Fig. 4). The bird is generally made to form a brooch or a hairpin; its head is often repeated radially around a central focus. Such whirl patterns are also an inheritance from the steppes. An unusual variant is Fig. 10 (right), where the heads do not go out from the centre but converge inward from the border. An outstanding find was

FIG. 8. A REMARKABLE LORED GLASS BEAKER, THE FIRST OF ITS KIND TO BE FOUND IN HOLLAND. IN THE TEXT THE PROBABLE METHOD OF CONSTRUCTION IS DESCRIBED.

FIG. 13. THE HEAD OF A BEAUTIFUL AND ELABORATE HAIRPIN IN SILVER GILT. THE DESIGN WAS EVIDENTLY POPULAR, SINCE AN IMITATION IN BROOCH WAS ALSO FOUND.

OUTSTANDING SIXTH-CENTURY
FINDS IN A DUTCH CEMETERY.

FIG. 9. (LEFT) A FRANKISH GLASS TUMBLER WITH ROUNDED FOOT—TO BE DRAINED AT A DRAUGHT; AND (RIGHT) A HUMBLER IMITATION OF THE SAME DESIGN IN POTTERY.

FIG. 11. A SMALL SILVER BROOCH IN THE FORM OF A HORSE, WHICH, IT IS THOUGHT, THROWS LIGHT ON THE LARGE-HEADED, SMALL-BODIED HORSES USED BY THE FRANKS OF THE SIXTH CENTURY IN THESE PARTS.

FIG. 14. A SMALL AND SIMPLE GLASS BOWL FROM THE MEROVINGIAN CEMETERY AT BRECKEN, ITS SIDES BEING LIGHTLY BUT BEAUTIFULLY FLUTED. COMPARE FIG. 12.

the silver-gilt hairpin of which Fig. 13 shows the head. A bronze imitation of such a pin was found in another grave. A small area, separated from the rest of the cemetery, was much earlier, being dated to the fourth century by a gold coin of the Roman Emperor Gratianus (367-383 A.D.). One of the principal finds from these early graves was the bronze mountings of a very broad leather belt (Fig. 1), decorated in the chip-carving technique of that time. The style of the animals along the rims of the different pieces is still obviously inspired by Roman art. From the fact that the rings attached to the mounts have worn very thin in places, we can infer that the belt must have been in use for a considerable time before being buried with its owner.

houten, met brons beslagen emmers, een gouden munt van de Romeinse keizer Gratianus, één van Anastasius en twaalf paardengraven. Na de opgraving van het westelijke deel met de 'Laat-Romeinse' graven komt daar steevast de vermelding bij van een breed bronzen riembeslag, nog aanwezig op het leer. Na de afsluiting van de opgraving bericht de landelijke pers nog een aantal keer naar aanleiding van lezingen die in de volgende jaren over Rhenen worden gegeven. Die kopij weerspiegelt het 'voortschrijdend inzicht': de grootte van het grafveld neemt in de kolommen toe van 130 x 10 naar 160 x 40 meter, het aantal graven van 260 in de eerste maand naar '846 ongeschonden graven' en het aantal vondsten van 1000 en 1500 naar 2000 en uiteindelijk meer dan 3000.

Nadat de putten zijn dichtgegooid en een langgerekt stuk grond rijp is gemaakt voor de aanleg van de verbrede Rijksstraatweg, ligt een overstelpende hoeveelheid vondsten en documentatie in de depots van de ROB in Amersfoort. De dienst is amper vier jaar eerder opgericht en staat nog in haar kinderschoenen. Het grafveld van Rhenen blijkt binnen Nederland onvertroffen groot van omvang, de graven onvertroffen talrijk, de gebruiksduur van het veld onvertroffen lang en de vondsten van bijzonder hoge kwaliteit. De ROB zit met een capaciteitsprobleem dat met veel eigen inspanningen, met name die van Jaap Ypey, wordt aangepakt. Ypey publiceert in de jaren '70 enkele artikelen met voorlopige resultaten en plattegronden. In de jaren '90 houdt Annette Wagner zich over een langere periode met onderbrekingen bezig met het materiaal. Tenslotte is het steeds weer opduikende capaciteits-

probleem dankzij geld uit het Odyssee-project van het ministerie van OCW en de inzet van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en een groep conservatoren en onderzoekers zestig jaar later opgelost.

De resultaten van het onderzoek en van diverse materiaalanalyses zijn nu eindelijk integraal gepubliceerd in een dikke catalogus en worden digitaal ontsloten. Ook dit boekje maakt deel uit van het project. Het probeert naar aanleiding van dat onderzoek eerst het grafveld van Rhenen te plaatsen in kaders van ruimte, cultuur en wereldbeschouwing en tenslotte macht. Daarna presenteert het enkele representatieve en bijzondere graven uit de catalogus en brengt die in verband met de mensen die in het vroegmiddeleeuwse Rhenen leefden.

Jaap Ypey (rechts) hield zich jarenlang bezig met de metaalvondsten van Rhenen. Hier geeft hij uitleg aan koningin Juliana bij haar bezoek aan de ROB in 1955 (links directeur Glazema).

Rheneen.

Hoofdstuk 3

Het grafveld en zijn kaders

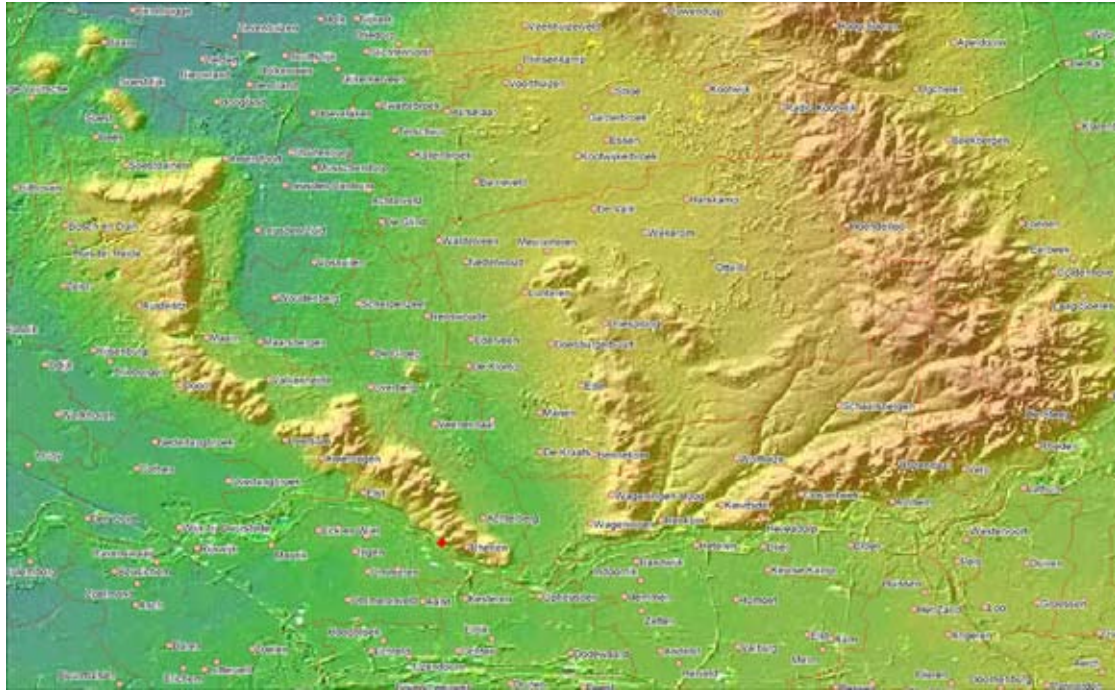
Ruimte

Zestig jaar ligt tussen de opgraving en deze publicatie, maar wat de ROB had gevonden in Rhenen stond wel binnen een paar dagen vast: een grafveld uit de Vroege Middeleeuwen.

Laar – de vermoedelijke woonplaats van Folker – had een grafveld uit dezelfde tijd, dat bij ontginningen in 1893 is opgeruimd. In het naburige Wageningen, elders op de Veluwe (Ermelo, Garderen, Putten), in de Achterhoek (Lievelede) en meer stroomopwaarts langs de Rijn (Krefeld-Gellep) en westelijk op de Utrechtse Heuvelrug zelf (Leersum) waren vroegmiddeleeuwse grafvelden al bekend door opgravingen uit de jaren '20 en '30. Ook in het noorden en westen van Nederland waren aan het begin van de twintigste eeuw dit soort grafvelden verstoord en ontgraven. Deze kennis maakte de herkenning van Rhenen vlot en moeiteloos.

Als de opgraving van Rhenen is afgelopen, gaat de Wederopbouw van Nederland gewoon voort. Wegen worden aangepast aan het toenemend autoverkeer, steden breiden uit, nieuwe grafvelden komen aan het licht.

Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1557-1573 is de Donderberg zichtbaar ten noorden van de weg. Linksboven staan galgen getekend: hier werden terechtstellingen uitgevoerd.

Het kaartbeeld in de omgeving van Rhenen raakt ook gevulder: In Elst (1980), in Remmerden (1988) en in Achterberg (1952 en 1996) worden vroegmiddeleeuwse grafveldjes ontdekt. Dat van Elst-'t Woud is van gemiddelde omvang. De grootte van de andere is niet bekend, omdat die niet compleet zijn opgegraven. Deze vondsten wijzen erop dat elk dorp en buurtschap langs de flanken van de Utrechtse Heuvelrug een vroegmiddeleeuws grafveld moet hebben gehad.

Het was niet voor het eerst dat de Donderberg bij Rhenen werd uitgekozen voor begravingen. Tijdens het onderzoek bleek dat in de vroege Bronstijd (rond 1800 voor Chr.) een dode met een zogeheten wikkeldraadpot

*Het Actueel Hoogtebestand Nederland toont de stuw-
wallen van Rhenen en
Wageningen, met de Gelderse
Vallei ertussen. Het grafveld
op de Donderberg is gemar-
keerd met een rode stip.*

Graf 614 is één van tenminste vier graven uit de IJzertijd, te herkennen aan het aardewerk. Deze potten waren meestal als urnen gebruikt en zijn later in het vroegmiddeleeuwse grafveld ingesloten.

in een grafheuvel is bijgezet. Enkele vroegmiddeleeuwse graven liggen keurig midden in kringgreppels die horen bij een urnenveld van rond 1000 voor Chr. Iets van dat urnenveld moet rond 500 na Chr. dus nog zichtbaar geweest zijn. Ook zijn er tussen de graven minstens vier met prehistorisch aardewerk.

Cultuur en wereldbeschouwing

Tijdens hun veroveringen en voorbij de grenzen van hun rijk raken de Romeinen in contact met een veelheid aan bevolkingsgroepen, die door hen algemeen ‘Germanen’ worden genoemd. Romeinse geschiedschrijvers maken melding van tal van kleinere groeperingen – waaronder de Friezen – en stellen na verloop van tijd ook vast

Romeins grafveld - vroegmiddeleeuws grafveld – christelijk kerkhof

De traditie van vroegmiddeleeuwse grafvelden langs Rijn en Maas bouwt voort op de Romeinse traditie, maar verschilt er ook duidelijk van. Ook de Romeinen bestemden stukken grond buiten de nederzetting tot begraafplaats, die met de generaties steeds verder uitdijden. Aan de rand van het Romeinse Rijk dragen Romeinse grafvelden een sterk militair stempel: zeker in legioenplaatsen overheersen mannengraven. Ook blijken Romeinen op het punt van grafgiftten wat bescheidener dan de gelijktijdige Bataven of latere Franken. Aan die grafgiftten herkennen we ook ver-

schillen, omdat men nu eenmaal ander vaatwerk, glas en sieraden had. Bovendien: Romeinen zaten niet op de Noordoever van de Rijn en een Romeinse wapenrusting was rijkseigendom en werd in de regel niet met de dode meegegeven. Bij Franken, Friezen en Saksen was de wapenrusting persoonlijk eigendom en ging vaak mee in het graf. Die verschillen in het grafritueel en de grafinventaris waren uit eerdere opgravingen in Nederland, België en Duitsland bekend en het grafveld van Rhenen kon direct herkend worden als een 'Frankisch' grafveld.

Het gebruik van de meeste vroegmiddeleeuwse grafvelden eindigt rond 700 of in de loop van de achtste eeuw. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de maatschappelijke acceptatie van het christendom in de periode 700-1000. Daarbij hoort een verandering in begraafrituelen – geen voorwerpen meer in het graf – en nieuwe wensen met betrekking tot de plek waar werd begraven. De rijengrafvelden worden verlaten en er komen concentraties van graven rondom een kerk of kapel, die we kerkhoven noemen. Op de Donderberg heeft zover we weten nooit een kerk of kapel gestaan.

*Driehoekige versiering met
gezicht van de emmer uit graf
763.*

dat die stammen zich verenigen tot grotere verbanden, zoals – wat de Romeinen noemen – de Franken. Al die etiketten scheppen een zekere ordening. Die ordening en begrenzing suggereert een zekere identiteit, maar of dat identiteitsgevoel bij iedereen in de samenleving tussen de oren zat, blijft de vraag. Het kennelijke gemak waarmee stamverbanden worden gesmeed, doet vermoeden dat de onderlinge verschillen niet heel groot waren. Archeologisch materiaal uit nederzettingen en grafvelden van die periode is ontoereikend om vragen naar identiteit bevredigend te beantwoorden. Wel is er verschil waarneembaar tussen ‘Frankische’ en ‘Friese’ huisplattegronden.

Een minderheid van ‘de Franken’ in Gallië bekeert zich schoorvoetend tot het Christendom. Overigens concentreert het geloof in Christus zich vooral in de steden van Gallië en die stadsbevolking neemt af in de nadagen van het Romeinse Rijk. Het christendom krijgt bij de Frankische volkeren allesbehalve vaste voet aan de grond, maar het wordt er wel populairder dan het ooit bij ‘de Friezen’ zal worden.

Macht

Franken dringen geleidelijk de Romeinse provincies Germanië en Gallië binnen. In eerste instantie vestigen zij zich in het Rivierengebied en worden daar door de Romeinen gedoogd. Later trekken ze verder naar het zuiden. Bekend zijn de pogingen van de Romeinen om hen bondgenoot en daarmee belastingplichtig te maken. Friezen zetten de hakken in de klei. Ze helpen in de

Impressie van het grafveld op de Donderberg in de zevende eeuw na Chr., gezien vanuit het oosten. De begraafplaats besloeg een langgerekt terrein en de grafkuilen waren in oost-westelijke rijen over de helling verspreid. Ook resten van oudere graven, zoals de kringgreppels rechts, moeten nog zichtbaar zijn geweest. Het grafveld is lang in gebruik geweest en raakte uiteindelijk dichtbezet. Toch hoeft het niet meer dan een tiental bijzettingen per jaar te hebben gekend. Uit experimenteel onderzoek weten we dat kuilen met begravingen jarenlang zichtbaar blijven, ook als er alweer gras overheen groeit. Bovendien zal een deel van de graven gemerkt zijn geweest, met een houten of stenen markering. De begraafplaats moet dus een zeer herkenbaar terrein zijn geweest, waar een groot aantal graven zichtbaar was, sommige beter dan andere. Mensen uit de omgeving zullen ernaar toe gegaan zijn, niet alleen om te begraven, maar ook om te gedenken. Of het terrein onbegroeid was, weten we niet zeker, maar tijdens de opgraving zijn er geen bomen aangetroffen tussen de graven. Gebaseerd op al dit soort gegevens laat deze reconstructie, getekend door Martin Valkhoff, zien hoe je je de Donderberg kunt voorstellen toen het grafveld volop in gebruik was.

BF'ers (een Frank en een Fries)

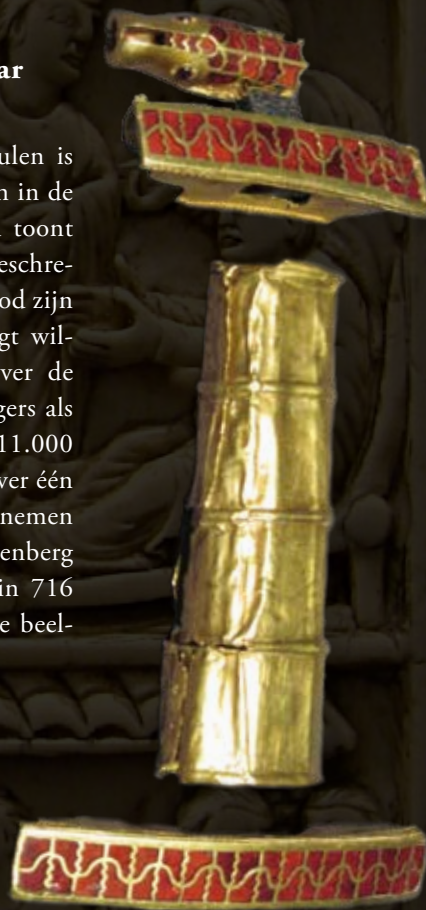
De Frankische leider Clovis laat zijn vader Childerik nog op traditionele wijze begraven in het Belgische Doornik, met talrijke luxueuze bijgiften en bijzettingen van paarden. Clovis zelf wordt met minder pracht en praal in diens nieuwe hoofdstad Parijs ter ruste gelegd. Hij huwde een bekeerde prinses en liet zijn kinderen dopen, maar lijkt zelf te aarzelen als die kinderen jong sterven. Uiteindelijk bekeert hij zich en laat zich dopen, al is niet exact bekend in welk jaar. Het kan uiterlijk in 508 geweest zijn.

Ruim twee eeuwen later trekt de Friese leider Radbod zijn voet schielijk terug uit de doopvont als tot hem doordringt dat hij zich, door zijn doop, in het hierna maals niet kan herenigen met zijn voorouders. Die blijven immers in de hel, houdt de priester hem voor, terwijl hij door zijn doop naar de christelijke hemel zal gaan. Radbod bedankt.

Dezelfde BF'er neemt een Christelijke prinses mee naar Rhenen

De overval van de Friezen op Keulen is met enige goede wil terug te vinden in de legende van de Heilige Cunera, al toont daar – volgens een eeuwen later opgeschreven verhaal – roverhoofdman Radbod zijn barmhartige kant. Zijn gevolg jaagt wilkeurige inwoners van Keulen over de kling en ook toevallige voorbijgangers als de Engelse prinses Ursula en haar 11.000 maagden. Maar hij ontfermt zich over één van hen – Cunera – om haar mee te nemen naar zijn kasteel op de Heimenberg bij Rhenen. De walburg staat er in 716 nog nieuw bij. Roerige tijden, vage beelden, 'fantastische' verbanden.

De vondsten uit het graf van Childeric, zoals deze ingelegde vergulde zwaard-greep, bevinden zich in het Cabinet des Antiquités van de Nationale Bibliotheek van Frankrijk in Parijs.

De bekering van koning Clovis wordt gezien als het begin van het christendom van de Franken. Zijn doop is afgebeeld op een ivoren plankje uit de negende eeuw in het museum van Amiens.

De 29 bijlen van Rhenen hebben diverse vormen, van echte werpbijlen tot breed uitlopende exemplaren voor houtbewerking. Bij nood kon je ze natuurlijk allemaal als wapen gebruiken.

eerste decennia van onze jaartelling verhinderen dat de Romeinen hun rijksgrens verleggen van de Rijn naar de Elbe en ondernemen later rooftochten op de Gallische (Belgische) kust.

Naarmate het Romeins gezag taant, manifesteren Franken zich duidelijker in Gallië en nemen in delen ervan de macht van de Romeinen over. Ook rond Keulen ontstaat een belangrijk Frankisch centrum. In dezelfde periode breiden Friezen hun invloedssfeer langs de Noordzeekust uit. In de zevende eeuw lijken 'Franken' en 'Friezen' te botsen als ze elkaar in Midden-Nederland

herhaaldelijk tegenkomen. De gegevens zijn schaars en historici krijgen slechts een fragmentarisch beeld van de gebeurtenissen in deze periode.

Aan het eind van de zesde eeuw komt het voormalige Romeinse castellum Traiectum – gelegen onder het huidige Domplein in Utrecht – mogelijk in handen van Merovingen, zoals Frankische nazaten van hun leider Merovech genoemd worden. Er verrijst op deze plek rond 630 een kerkje. Het is de bedoeling van de stichter van de kerk, koning Dagobert, om vanuit dit kerkje de kerstening van de Friezen te laten beginnen. Tevergeefs: in 650 slaan Friezen de Frankische heersers terug en verwoesten het kerkje. Vanaf dat moment is Utrecht

voor langere tijd in handen van de Friese koning Aldgisl en later van zijn opvolger Radbod. Aldgisl resideert in Utrecht en ontvangt daar Wilfried, bisschop van York in zijn paleis. Vermoedelijk veroveren de Friezen ook de Utrechtse Heuvelrug en delen van het aansluitende rivierengebied. In dat geval dient de walburg op de Heimenberg – aangelegd en meermaals verbouwd tussen 650 en 710 – om Frankische tegenmaatregelen af te slaan. In 695 vindt er bij Dorestad een forse schermutseling plaats tussen Franken en Friezen. De Friezen worden verslagen. Ze likken hun wonden en trekken zich terug, maar geven zich nog niet gewonnen. Tot de dood van koning Radbod in 719 blijven de Friezen de Franken dwarszitten en voeren soms ware huzarenstukjes uit, zoals Radbods vlootaanval op Keulen in het hart van het Frankische achterland in 716.

Hoofdstuk 4

Graf en inhoud

Het lijkt wel of het grafveld van Rhenen zich een kleine vier eeuwen lang temidden van deze bewegingen in het oog van de storm bevindt. Het ademt vanzelfsprekende rust uit, geleidelijkheid en continuïteit, onder een zo te oordelen welvarende bevolking. Zouden die geschiedverhalen van koningen, legers en veldslagen een vertekend beeld geven van het leven van alledag? Speelde het concept van Friese of Frankische identiteit wel zo'n belangrijke rol in de dorpen op de Heuvelrug? Het is uit de graven niet meer af te lezen.

Wat zien we dan wel in het archeologische materiaal van de Donderberg?

Fases in het grafveld

Na een opgraving is het aan archeologen om de verzamelde gegevens te ordenen en het gevondene te interpreteren. De ruim 1100 graven van de Donderberg moeten worden gecatalogiseerd en ingedeeld in type en periode. Hoe gaat dat in zijn werk en over welke methodes beschikt een archeoloog (m/v)?

De knikpot uit graf 60.

Als bij het delven van een grafkuil een ouder graf geraakt wordt, kun je dat later archeologisch vaststellen. Je ziet tijdens de opgraving de gave rechthoek van één grafkuil en de onderbroken rechthoek van de andere kuil. De jongere kuil oversnijdt de oudere. De gave kuil is jonger dan de beschadigde, maar hoevéél jonger kan niet altijd worden bepaald. Bovendien zijn niet alle grafkuilen oversneden, zodat niet van het hele grafveld de relatief oudere van de jongere graven te scheiden vallen. Om de ontwikkeling van het grafveld na te gaan, moet dus naar andere dingen worden gekeken.

De grafinventaris biedt ook aanknopingspunten voor een datering van het graf waarin de bijgiften worden aangetroffen. In graven meegegeven munten zouden een bruikbare datering kunnen geven. De Romeinen brachten over heel Europa dezelfde munten in omloop met daarop de beeltenis van de heersende keizer of

Gouden munten komen in de Merovingische wereld vaak als (enige) grafgift voor. Deze gouden solidus van de Byzantijnse keizer Anastasius (491-518 na Chr.) lag in graf 315.

Diverse Romeinse en ook latere munten zijn gedragen als hangertjes of ergens op vastgenaaid. Daarvoor werd een gaatje geslagen, niet noodzakelijkerwijs in de 'bovenkant'.

Zilveren halve styca van de Byzantijnse keizer Justinianus (555-565 na Chr.), geslagen in Ravenna, uit graf 341. De Oost-Romeinse munt is doorboord om gedragen te kunnen worden.

Zilveren denarius van Antoninus Pius, Romeins keizer in 150-151 na Chr. De munt is gevonden in graf 838, dat zeker 200 jaar later is aangelegd: het bevatte ook een laat-vierde-eeuwse glazen deukbeker.

van zijn vrouw. De munt is in de regel geslagen tijdens het bewind van de afgebeelde keizer. Ook in later eeuwen maken de namen van koningen, muntmeesters en muntplaatsen en de gebruikte symboliek op geldstukken duidelijk wanneer deze precies zijn geslagen. Maar munten die geen wettig betaalmiddel meer waren, bleven vaak nog eeuwenlang bewaard en (her)gebruikt. In de Vroege Middeleeuwen zijn Romeinse munten hun gewicht in goud of zilver nog steeds waard. Bovendien kregen ze soms de functie van talisman, zoals in Rhenen de tientallen versleten exemplaren waarvan hangertjes zijn gemaakt door er een gaatje in te slaan. De rijke inventaris van graf 413 (de nummering is van de archeologen) leverde vier Romeinse munten op. De tijdsdiepte tussen de oudste en de jongste munt bedraagt een kleine 500 jaar en het graf moet jonger zijn dan de jongste munt. Deze vondst benadrukt dat in Rhenen munten nauwelijks als dateringmiddel benut kunnen worden.

De meeste munten die in het grafveld zijn gevonden, blijken oud en/of exotisch. Een voorbeeld van oud is een doorboorde zilveren munt van de Romeinse soldatenkeizer Antoninianus Gordianus III uit 238-244 (graf 31). Exotisch is bijvoorbeeld een doorboorde zilveren munt van de Oost-Romeinse keizer Justinianus uit 555-565 (graf 341). Het gros van de munten in de graven dateert uit de tweede en derde eeuw na Chr. en was dus oud, maar ook munten uit de 'eigen' zesde en zevende eeuw komen voor.

Vaatwerk is een veelgebruikt hulpmiddel bij het bepalen van de ouderdom van een graf. Dit geldt zowel voor vaatwerk van aardewerk als voor dat van glas. Beide

zijn sterk aan mode onderhevig en breekbaar, waardoor ze toentertijd snel vervangen werden. Bovendien is aardewerk een massaproduct waaraan minder waarde wordt gehecht dan aan edelmetaal: het wordt sneller afgedankt. Glas werd beschouwd als kostbaarder, maar ging door zijn breekbaarheid nooit zo lang mee als voorwerpen van metaal en was bovendien nauwelijks te repareren. Het glaswerk uit de Rhenense graven bestaat grotendeels uit drinkglazen. Daarnaast komen enkele kommetjes voor. Vergeleken met andere grafvelden was

Het grafveld van Rhenen leverde een ongeëvenaarde staalkaart van aardewerk in alle vormen en maten op, die bijna vier eeuwen omspannt. Deze groepsfoto werd in de jaren '50 gemaakt.

Naast beker glazen zijn in Rhenen relatief veel lage bakjes van glas gevonden. Ze waren vermoedelijk multifunctioneel: je kon eruit drinken, maar ook kleine etenswaren in doen.

Rhenen rijk aan glas. Verderop – bij de behandeling van de relatieve rijkdom van de graven – leest u daarover meer.

Laat-Romeins aardewerk zoals het glimmende rode *terra sigillata* of het donkere *terra nigra* is een goede indicator voor de oudste graven van het grafveld. De grootste collectie Merovingisch aardewerk in Nederland komt uit het grafveld van Rhenen: meer dan 850 stuks. De waargenomen ontwikkeling van aardewerkvormen maakt het mogelijk de graven chronologisch in te delen in perioden van circa 75 jaar. Zolang het aardewerk Laat-Romeins is of duidelijk terug gaat op voorbeelden uit die periode, spreken we van de eerste fase (375-450) is. *Terra sigillata* is gevonden in een handjevol graven. *Terra nigra* of aardewerk dat daarop lijkt is beter vertegenwoordigd en komt in meer dan tien graven voor. Tegelijk met het *terra nigra* komen dan ook grijze en roodachtige kookpotten, kannen, oorpotten, schalen

*Enkele van de vierde-vijfde-
eeuwse graven in het westelijke
deel van het grafveld bevat-
ten herkenbaar Laat-Romeins
aardewerk, zoals deze kom van
terra sigillata in graf 833.*

en potjes met indeukingen voor, gebakken uit klei die met veel zand is vermengd. Potten met een scherpe knik halverwege de buik van de pot en de eerste flesvormen treffen we aan in de tweede fase (450-525). Deze potten worden knikpotten genoemd en zijn veel als urn gebruikt. Bolle knikpotten en tuitpotten (met een buisje als mond) karakteriseren de derde fase (525-600). Dit is ook de fase van de geometrische motieven die in banen zijn aangebracht met een rolstempel, of versiering in de vorm van stempel met geometrische motieven, verspreid over de wand geplaatst. Als we knikpotten met een slanker profiel en minder uitbundige versieringen aantreffen, zijn we in de vierde fase beland (600-675). Tenslotte overheersen bolvormige potten het spectrum en verdwijnen de knikpotten in de laatste fase (675-750). Een geleidelijke overgang naar het Karolingische aardewerk – dat de laatste fase vertegenwoordigt – is duidelijk waar te nemen.

Een andere materiaalgroep die geschikt is voor het verkrijgen van dateringen van graven zijn sieraden. Ook deze zijn sterk aan mode onderhevig, met name de kle-

*Heel bijzonder: een zilverkleu-
rige fibula in de vorm van een
eendje, uit vrouwengraf 799.
Dat bevatte verder een paar
bronzen fibulae, een veelkleu-
rige spinkraal en meer dan 300
kralen.*

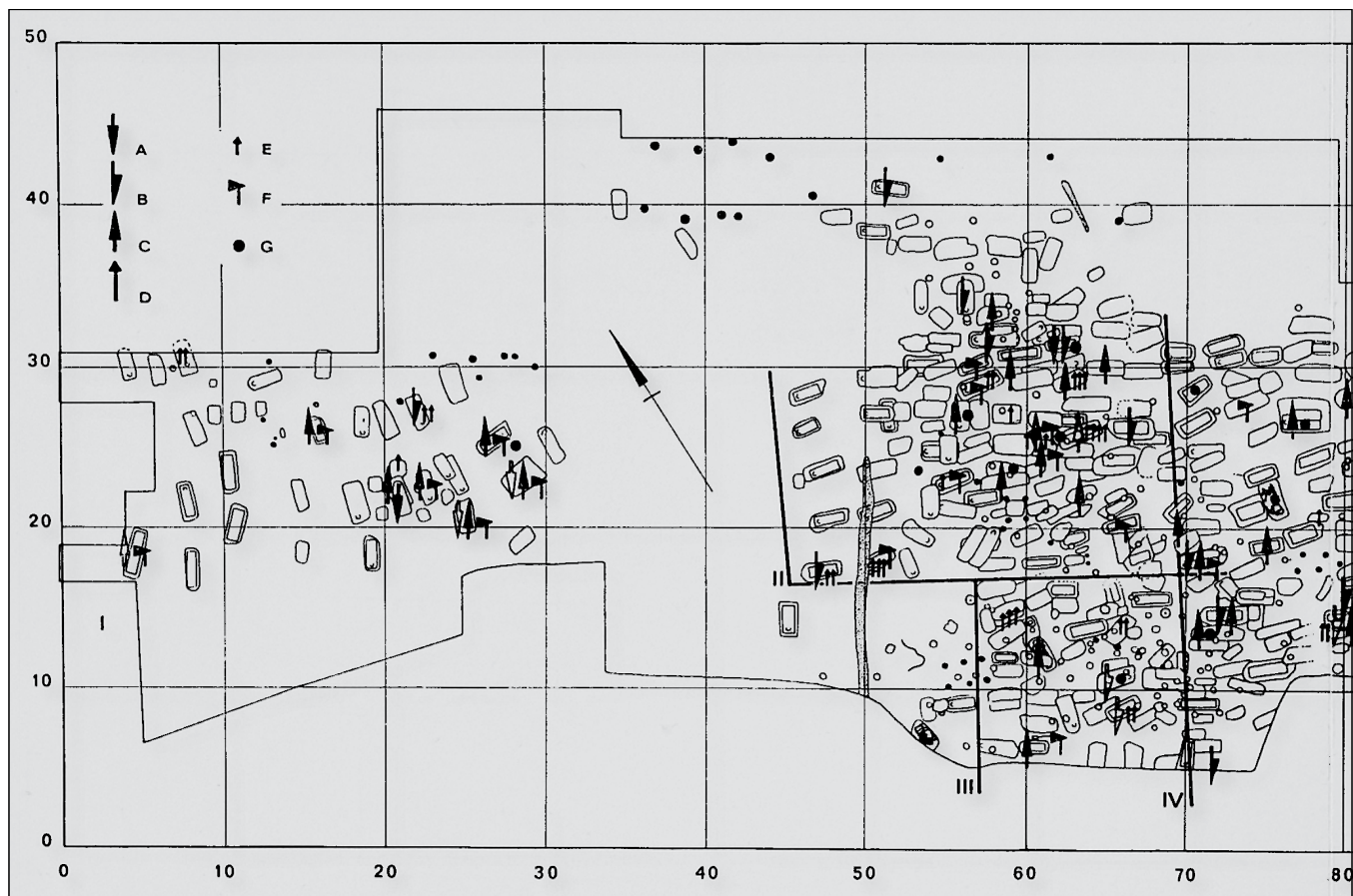

Fibulae van brons hebben vaak dezelfde vormen als die van duurdere metalen. Omdat ze in alle grafvelden en ook in nederzettingen gevonden worden, zijn ze vrij precies te dateren.

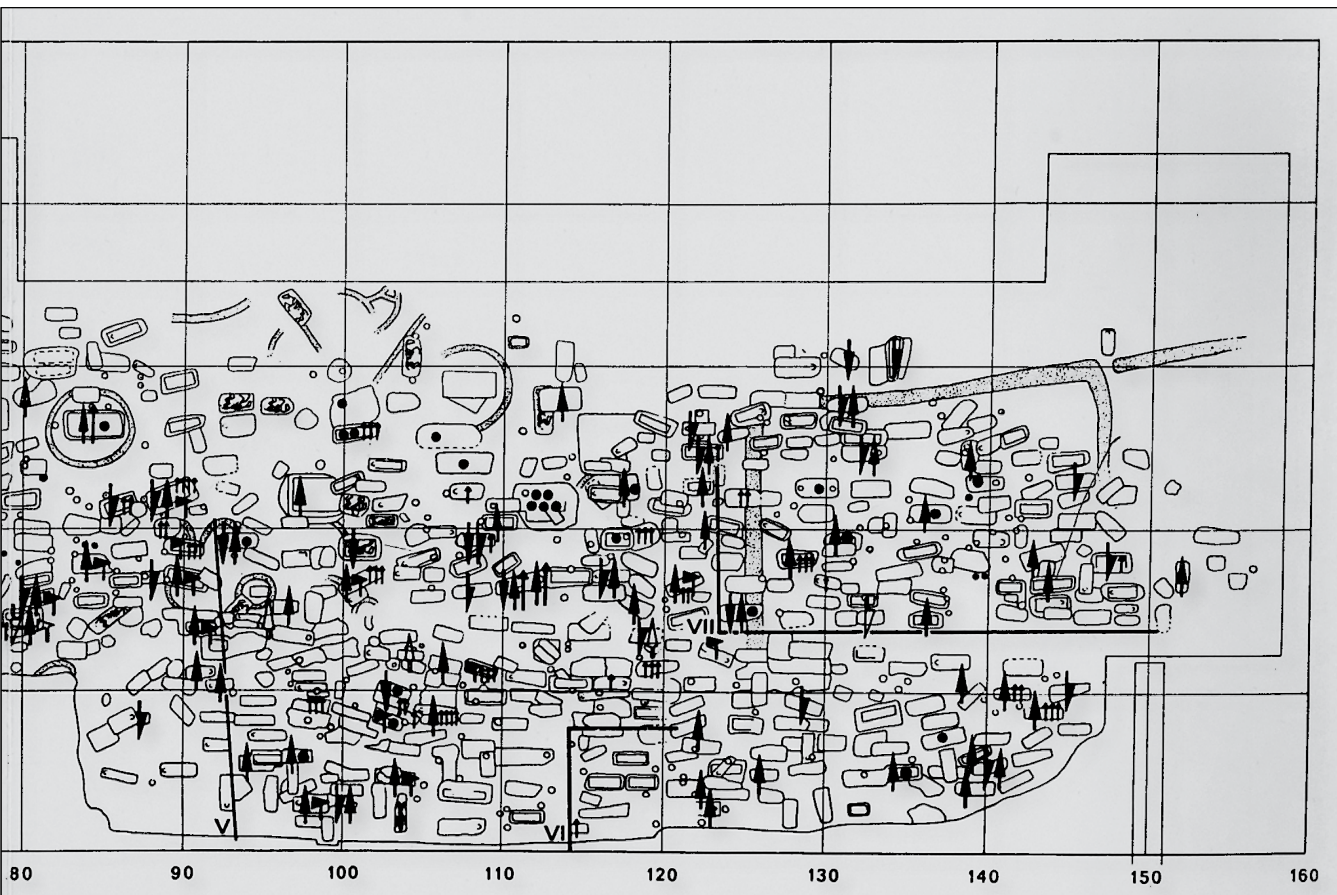
dingspelden (fibulae), waarvan er in Rhenen honderden zijn gevonden. Deze laten een duidelijke ontwikkeling in vorm en decoratie zien. Door de in Rhenen gevonden exemplaren onderling te vergelijken en ook te spiegelen aan die uit andere grafvelden, kan de ouderdom hiervan tot op ongeveer een halve eeuw worden bepaald.

Een combinatie van de dateringen van alle in een graf aanwezige vondsten, samen met de oversnijdingen en wat statistische methodes, geeft een idee van de ouderdom van een graf. Als we die ideeën projecteren op het grafveld, zien we dat de ontwikkeling van het graf-

veld zich niet in één richting heeft bewogen. Er is sprake van verschillende kernen en open ruimten. Deze kernen hebben zich in de loop der tijd uitgebreid en zodoende de open ruimten ingenomen. Op sommige plaatsen is begraven op plaatsen waar al een graf lag. Deze oudere graven zijn daarbij vaak deels vergraven, maar soms is juist rekening gehouden met bestaande structuren. De suggestie dat families of door huwelijk verbonden familiegroepen een eigen deel van het grafveld in gebruik hadden, kan niet echt hard worden gemaakt.

Jaap Ypey publiceerde in 1973 een serie plattegronden van het grafveld van Rhenen. Op deze heeft hij de vele mannengraven met wapens en de groeperingen van graven laten aangeven. Op de plattegrond is links het groepje 'dwarse' graven te zien. Vrijwel alle kuilen liggen echter in west-oostelijke richting liggen: dit type wordt een 'rijen-grafveld' genoemd.

Begraven of cremeren

Het grafveld van Rhenen beslaat een min of meer rechthoekig terrein met een grootste lengte van 160 meter en een grootste breedte van 35 meter, waarbinnen de ruim 1100 graven zijn gevonden. Het aantal in urnen bijgezette crematies bedroeg ruim 300. Lijkbegaving werd vaker toegepast: ongeveer 820 graven. Urnen werden aanzienlijk minder diep begraven dan kisten met de

stoffelijke resten van een dode, zodat de jongere crematies vaak bovenin een reeds aangelegde grafkuil zijn ingegraven.

Lijkverbranding was ten tijde van het begin van het grafveld op de Donderberg al 1500 jaar een regelmatig toegepaste methode in Nederland, al verschilde het oudere grafritueel van dat in de Vroege Middeleeuwen. Nog tijdens de komst van de Romeinen aan de Rijn was een eenvoudige brandstapel boven een ondiepe kuil het meest algemene grafgebruik. Als het vuur was uitgewoed, verzamelde men het verkoolde hout, de verbrande botresten (de temperatuur kwam niet zo hoog als in een modern crematorium), de eventuele bijgaven en begroef ze in de kuil onder de brandstapel. Ook de Romeinen pasten lijkverbranding toe, maar zetten de resten van de brandstapel vaak in een urn bij. Dit ge-

Links: Een aantal grafkamers bevatte zowel wapens als houten emmers, met sierbeslag langs de rand, zoals hier bij graf 763 in het veld. In deze kamers moeten belangrijke mannen zijn begraven.

Boven: Crematieresten werden, verpakt in potten (zoals hier bij graf 60), zo'n 50 tot 70 cm diep ingegraven. Soms waren voorwerpen mee verbrand en zaten in de urn, soms waren er voorwerpen naast gelegd in de kuil.

Een houten kist tekent zich duidelijk af in het witte zand. De verkleuring linksboven naast de kist bleef over van iets dat naast het hoofdeinde van de kist was geplaatst.

bruik wordt in de eerste eeuwen van de jaartelling door de plaatselijke bevolking – ook net buiten de grenzen van het Romeinse Rijk – overgenomen.

Vroegmiddeleeuwse grafvelden beginnen vaak met urnen, maar vanaf de vroege vijfde eeuw komen ook lijkbegrovingen voor. In Rhenen komen van meet af aan beide grafrituelen naast elkaar voor. De lijkbegrovingen zijn in Rhenen betrekkelijk uniform: overwegend west-oost georiënteerd en liggend op de rug. Alleen in het westelijk deel, dat vroeger lijkt aangelegd dan de rest, liggen graven met een noord-zuidoriëntatie. In de meeste gevallen is de dode bijgezet in een houten kist, die vaak herkenbaar was als grondverkleuring. De

kist en de kuil boden ruimte voor de nodige grafgiften. Halskettingen, armbanden en andere sieraden die op het lichaam of op de kleding meegingen in het graf, konden vaak nog min of meer op de oorspronkelijke plek worden aangetroffen. Huisraad – vooral aardewerk en glaswerk – vond vaak een plaats in het voeteneind van de kist. Aan weerszijden van schenen en enkels van de dode bood de kist de meeste ruimte. Forse schilden en lange lansen en speren pasten niet in de kist en werden op de bovenkant gelegd, schilden misschien ook wel rechtop ernaast gezet. Tijdens de opgraving kondigden de silhouetten en restanten van deze grote wapens regelmatig een iets dieper gelegen nieuw graf aan. Daarbij was duidelijk te zien hoe de lanspunten buiten de omtrek van de kist uit staken.

In de zandgrond van de Utrechtse Heuvelrug bleef weinig over van het skelet in het graf. Vaak resteerde niet meer dan een vage bodemverkleuring, waarin met een scherp oog voor kleurnuances de vorm van een menselijk lichaam ontwaard kon worden. Naast enkele

Silhouet van een grafkuil met een platte schaal aan het ene uiteinde en een ensemble van metalen voorwerpen aan het andere. Let op de voetafdrukken van de werklui rondom het graf.

In de Rhenense zandgrond bleef van de skeletten weinig bewaard. Van slechts vijftig lichamen zijn determineerbare resten teruggevonden en daar is maar een enkele schedel bij.

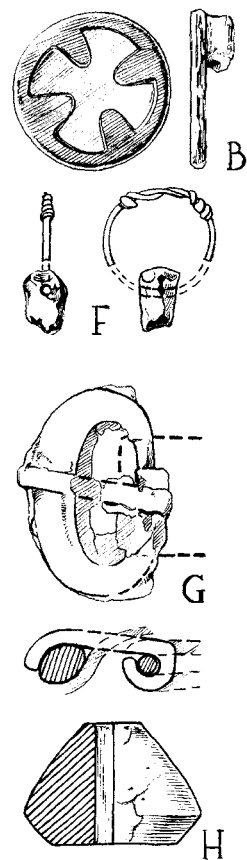
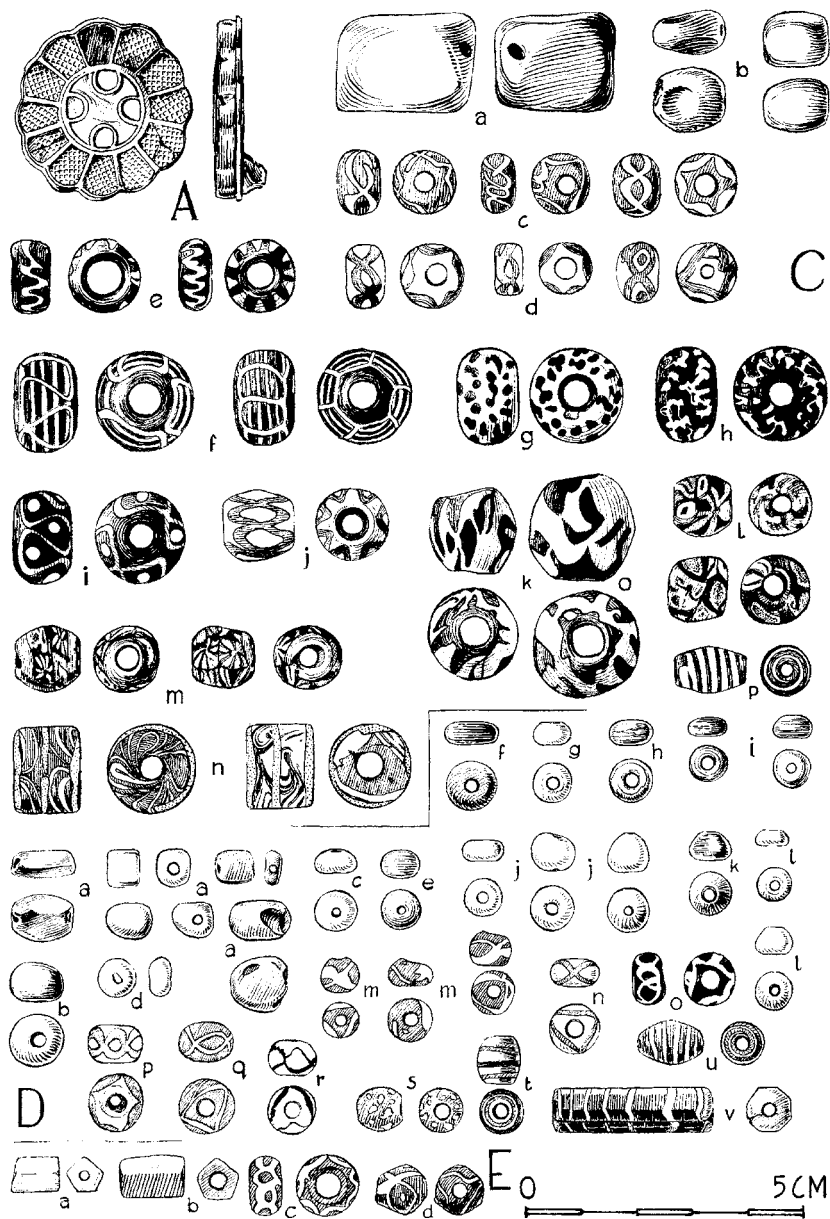

Het best geconserveerd waren tandkapsels. Deze zijn een goede indicatie voor de leeftijd van overlijden. Soms zijn tanden groen uitgeslagen: dan lag er een metalen voorwerp tegenaan.

schedels en stevigere botten als dijbenen is vooral het email van tanden en kiezen bewaard gebleven. De crematieresten zijn veel beter geconserveerd dan de onverbrande botten omdat bot, wanneer het deels verbrandt, hard wordt en hierdoor beter bewaard blijft. Bovendien werden de verbrande botten in urnen gedeponeerd, die op hun beurt voor betere bewaaromstandigheden zorgden dan het vergankelijke hout aan skeletten bood.

Mens en dier

In 49 van de inhumatiegraven bevond zich voldoende skelet- en gebitmateriaal om aan een onderzoek te onderwerpen. Dankzij één dubbelgraf komt het aantal individuen op 50. Van 48 van deze kon de leeftijd bij overlijden vastgesteld worden: 14 individuen waren

Kralen worden voor een catalogus altijd apart beschreven en getekend, zoals hier op de tekening van vrouwengraf 166, naast fibulae in de vorm van een bloem en een schijf met kruisje.

De honderden kralensnoeren uit het grafveld, met vaak meer dan één snoer per graf, tonen een voorliefde voor verschillende kleuren en materialen (glas, aardewerk, barnsteen) door elkaar.

jonger dan 20 jaar en 34 individuen waren ouder dan 20 jaar.

Van niet meer dan twaalf individuen kon een indruk verkregen worden van het geslacht. Een van de onderzochte individuen was mogelijk van een man, zeven individuen vertoonden duidelijk vrouwelijke trekken en vier individuen waren mogelijk eveneens vrouwelijk. Dit suggereert dat er in deze kleine onderzochte

populatie meer vrouwen aanwezig waren dan mannen. Duidelijke kwalen en gebreken zijn niet waargenomen bij het skeletonderzoek.

Kinderbotten zijn teer en hebben minder substantie. In theorie ontsnappen ze makkelijker aan de waarneming van de archeoloog en lijken kinderen op het eerste gezicht ondervertegenwoordigd. Het archeologische beeld zoals zich dat in een grafveld aftekent, moet met een rekenformule gecorrigeerd worden om een juist beeld van de bevolkingsopbouw van een nederzetting te krijgen. Met de verhoudingen van zuigelingen en peuters loopt het grafveld van Rhenen in de pas met de theorie. Over kleuters kan op grond van het aanwezige

Op twee plekken in het grafveld lagen duidelijk twee lichamen binnen één graf. Dubbelgraf 712 bevatte een jonge man en een vrouw, het aardewerk was over hun voeteneinden verdeeld.

Archeozoöloge Jessica Grimm onderzocht in 2011 de paardenbotten van Rhenen in het depot van museum Naturalis in Leiden. Deze kist bevatte de resten van tenminste twee paarden.

materiaal geen uitspraak worden gedaan. De rest van de jeugd is in Rhenen verrassenderwijs oververtegenwoordigd ten opzichte van een normale verdeling en ten opzichte van normale sterftcijfers in deze leeftijdsgroep. De oorzaak hiervan is onbekend.

Het onderscheid tussen man en vrouw in het grafveld van Rhenen is vooral gebaseerd op de verschillen in de grafinventaris. Graven met wapens worden traditioneel

toegeschreven aan mannen, graven met sieraden en kledingsspelden (die je in deze tijd tot de sieraden mag rekenen) aan vrouwen. In grafvelden waar goed determineerbaar skeletmateriaal is opgegraven en onderzocht, kon deze aanname wel bevestigd worden. Niettemin is uit het Friese terpdorp Oosterbeintum een geval bekend van een duidelijk mannenskelet met grafgiften die op een vrouw wijzen. Aardewerk is alomtegenwoordig maar bij kindergraven – vooral herkend aan de relatief geringe lengte en breedte van de grafkuil – valt op dat als grafgift kleine potjes en schaaltes zijn uitgekozen en dat wapens en sieraden goeddeels ontbreken. Wel kregen kinderen messen, kralen en pijlpunten mee.

Opmerkelijk zijn de veertien paardengraven uit het grafveld. Het skeletmateriaal daarvan is vrijwel onmiddellijk na de opgraving, in juni 1951, als geschenk gestuurd naar het Rijksmuseum voor Geologie en Mineralogie (voorloper van het huidige Museum

Naturalis) in Leiden. Het lijkt erop dat destijds niemand goed raad wist met deze vondsten van dierlijke skeletten binnen een archeologisch referentiekader. Een handjevol paardengraven uit het wierdengebied van Groningen vormde toen het enige binnenlandse vergelijkingsmateriaal. Lang waren de dozen met paardenbotten zoek, maar gelukkig zijn ze gedeeltelijk teruggevonden. Van

Op deze onderkaak van een van de paarden zijn op de kiezen specifieke slijtsporen waargenomen, die wijzen op het langdurig dragen van een bit. Dat suggereert dat het een rijpaard was.

Het scharnierende 'kneveltrensbit' uit graf 520 is van ijzer, versierd met patronen van ingelegde koperdraad. In het graf werden meer onderdelen van paardentuig gevonden.

het botmateriaal uit Rhenen kan nog worden vastgesteld dat het gaat om minstens vier paarden, aangevuld met botten van andere exemplaren. Alles wijst erop dat een groot deel van het paard uit graf 461 in de ene doos zit en van dat uit graf 506 in de andere. Het gaat om volwassen paarden met een schofthoogte van iets onder die van een moderne pony. Eén van de paarden was zeker in de bloei van zijn leven (vijf-zes jaar oud) toen het stierf en was, getuige de slijtage op de tanden, gewend een bit te dragen. Dat zou erop kunnen wijzen dat dit paard gedood is om begraven te worden, misschien tegelijk met zijn berijder.

Wenken voor de laatste dag

De verrijzenis van de doden op de Dag des Oordeels maakte deel uit van de geloofsleer, die het christendom op een aantal concilies ontwikkelde. Intactheid van het lichaam was daarbij van groot belang, want op die dag zouden ziel en lichaam herenigd worden. Vandaar dat na die concilies in de vierde eeuw christenen niet gecremeerd maar begraven werden. Aangezien op

de Dag des Oordeels Christus ter hoogte van Jeruzalem – in de luchten boven de oostelijke horizon – zou verschijnen, zijn in Europa eeuwenlang de christelijke doden in oost-west georiënteerde graven gelegd met het hoofd in het westen. Zodra het moment van de opstanding uit de dood dan aanbrak, keek de gelovige meteen in de goede richting.

Versierde stenen grafkisten uit Frankrijk waren in de zevende eeuw soms versierd met de tronende Christus, zoals hier in Jouarre, omgeven door de symbolen van de vier evangelisten.

Dit soort grote, veelkleurige kralen wordt meestal als spin-kralen geduid, om een spintol te verzwaren. Ze worden echter ook in mannengraven gevonden en waren dan mogelijk als amulet aan de zwaardschede bevestigd.

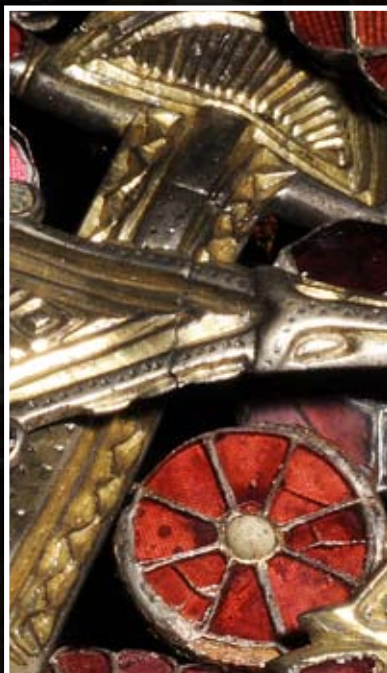
Een beetje bekeerd

Het voorkomen van zowel crematiegraven als lijkbe-gravingen weerspiegelt belangrijke veranderingen die zich in de Vroege Middeleeuwen voltrokken. Door de Franken werd het christelijk geloof in onze streken ge(her)introduceerd. Het onderscheid tussen christenen en aanhangers van een geloof in tal van goden en een bezielde natuur laat zich archeologisch het duidelijkst aflezen in de wijze waarop mensen werden begraven. Uiting van een geloofsovertuiging was bij het begraven minstens zo belangrijk als tijdens het leven. De angst dat doden zullen terugkeren naar het rijk der levenden

kan een motief voor crematie zijn, maar ook zaken als hygiëne, ruimtegebruik en overerfde gewoontes spelen een rol. Lijkverbranding en lijkbegraving komen in het grafveld van Rhenen over de hele gebruikperiode naast elkaar voor. Op basis van dit aspect van het grafritueel kan dus niet vastgesteld worden welk geloof de bevolking van vroegmiddeleeuws Rhenen aanhing of dat op enig moment van het oude op het nieuwe geloof werd overgegaan.

We denken dat het meegeven van voorwerpen aan de doden samenhangt met een geloof in een leven na de dood. Dappere krijgers gingen naar het Walhalla of de Sessrumnir waar ze aanzaten aan respectievelijk Odins of Freya's banket. Hun grafgiften hadden ze nodig op hun reis naar het hiernamaals en tijdens de deelname aan het feestgelag. Ook christenen geloven in een leven na de dood, maar zij kregen zelden voorwerpen mee in hun graf. Niet uitgesloten mag worden dat sommigen voor dubbele zekerheid kozen en iets van beide geloven overnamen. Zo komen er begravingen in een christelijke context voor met een bescheiden bijgift – meestal persoonlijke eigendommen – al hebben die volgens de christelijke leer over het leven na de dood geen functie.

De skeletgraven in het grafveld van Rhenen zijn goeddeels oost-west georiënteerd. De grafdelvers van Rhenen hadden namelijk ook los van geloofsoverwegingen een goede reden voor een oost-west georiënteerde keuze van de grafaanleg. Ter plaatse van het grafveld helt de Utrechtse Heuvelrug sterk naar het zuiden af.

Geen Quote 500

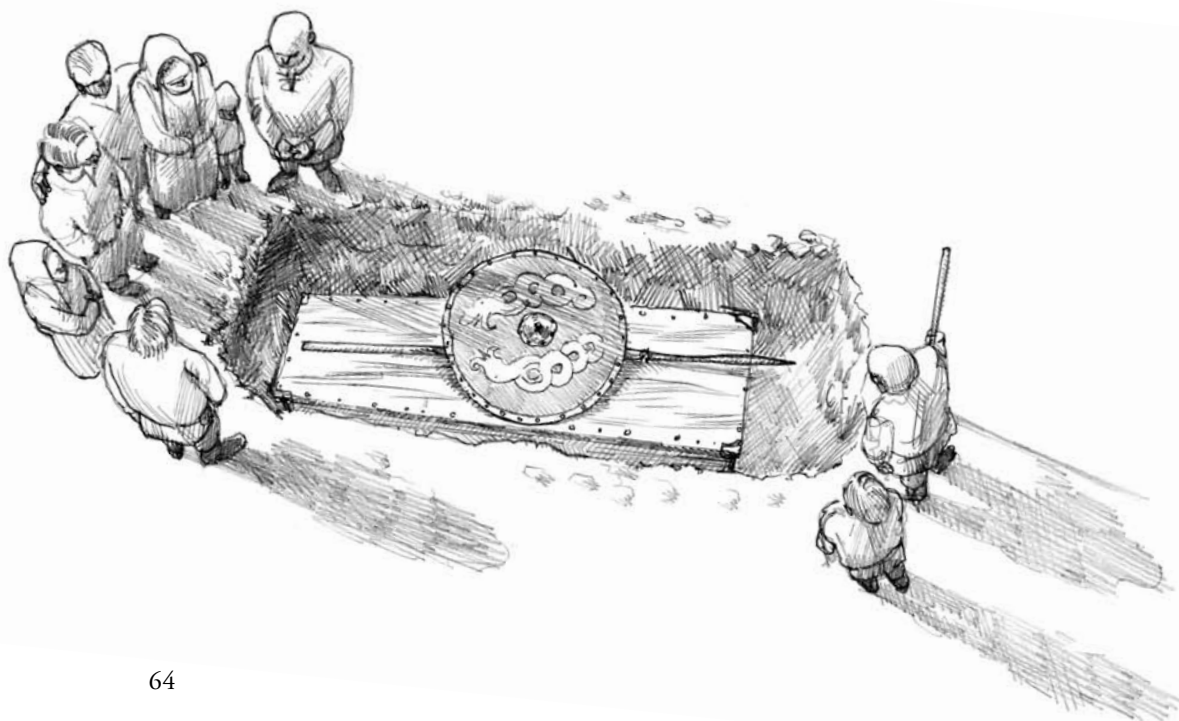
De weelde uit een deel van de graven is niet zonder meer gelijk te stellen met persoonlijke rijkdom. Het is eerder een afspiegeling van de status van de dode in het voorbije dagelijks leven of van de positie van de nabestaanden in de samenleving. Rijkdom kun je tijdens je leven op verschillende momenten vergaren uit het kapitaal van je familie of de familie met wie je je verbindt door een huwelijk. Een modern voor-

beeld is de spaarbankrekening die grootouders openen bij de geboorte van een kleinkind. Veel samenlevingen – ook de Nederlandse in een nog niet zo grijs verleden – kennen het gebruik van de bruidsschat, die door de bruid namens haar familie meegebracht of binnengehaald wordt. We nemen aan dat persoonlijke bezittingen of voorwerpen die voor de overledene een bijzondere betekenis hadden, zijn meegegeven

in het graf. Het neerleggen van wapens, het tooien met sieraden, het meegeven van kostbare huisraad (eventueel met inhoud) kan ook een blijk van waardering van de nabestaanden zijn of van een door hen gevoelde noodzaak om de overledene goed voor de dag te laten komen op weg naar en in het dodenrijk. Kortom: een graf kan 'rijk' zijn, van de persoon weten we het niet.

Om de grafkuil een horizontale bodem te geven moet ze aan de noordzijde een schopsteek dieper uitgegraven worden dan aan de zuidzijde. Een graf in oost-west richting maakte het delven voor spitters van alle gezindten eenvoudiger. Door de schaarse waarnemingen van skeletmateriaal weten we niet altijd of het hoofd inderdaad in het westen van het graf lag.

De oriëntatie van het graf is dus evenmin een bewijs van het geloof van de doden en hun nabestaanden. Er is echter een andere aanwijzing die wijst in de richting van een prille christelijke wereldbeschouwing die zichtbaar is in het grafveld van Rhenen. De graven uit de laatste fase zijn vrijwel vondstloos.

Onder het kopje 'Cultuur en wereldbeschouwing' probeerden we vast te stellen of we in Rhenen met Franken of Friezen te maken hebben. In deze paragraaf zochten we naar een tastbaar onderscheid tussen christenen en een bevolking die vasthoudt aan een ouder geloof. Naast Franken of Friezen is een autochtone bevolking denkbaar, die het onverschillig liet waartoe ze gerekend werd of zich op de vlakte hield. Bijvoorbeeld omdat ze hier al eeuwen woonden, terwijl 'Frankisch' of 'Fries' meer iets was voor die nieuwkomers. In geloofszaken ligt zo'n neutrale houding echter moeilijker dan in een etnische plaatsbepaling.

Hoofdstuk 5

Van doden en levenden

Wat is rijk?

In het slechtste geval kan de aangetroffen grafinventaris het schamele restant zijn van een grafroof of van het doelbewust bergen van bepaalde voorwerpen uit dat graf. Juist de rijkere graven hadden hieronder te lijden. Andersom is het ook mogelijk dat een persoon van rijke

Links: Luc Megens (links) en Ineke Joosten van de RCE in het laboratorium van het Louvre achter de computers tijdens metingen met een 'neutronenbeam' van de graven in een schijffibula (zie de laptop rechts).

Rechts: Baas boven baas: waarschijnlijk de duurste fibula uit het grafveld (Rh 400A), ingelegd met almandijn rondom een hart van filigraanwerk, met drie vogelkopjes met ogen van wit glas.

Mannen droegen minder sieraden, maar wel vaak fraai beslagen riemen om hun middel. De beslagplaten en gesp in graf 520 waren ingelegd met niëlo van zilver- en koperdraad.

bijgiften is voorzien, terwijl hij of zij bij leven geen hoge status had: grafgiften drukken soms ook verwachtingen uit. In sommige gevallen ligt een al dan niet (belang)rijk persoon er dus voor het archeologische oog wat misleidend bij: te karig of te uitbundig. Het is dus problematisch welstand af te lezen uit de grafgiften.

Dat grafroof voorkwam, blijkt buiten archeologische waarnemingen ook uit de vroegste Frankische wetgeving. Personen die schuldig bevonden werden aan het leegroven van graven, stonden zware straffen te wacht-

Lange spelden (20-25 cm), zoals deze unieke met een vogelfibula erop, komen sporadisch voor in vrouwengraven. Ze werden waarschijnlijk gebruikt om dikke kleding dicht te spelden.

Paarden waren belangrijk in het vroegmiddeleeuwse Rhenen. Dat blijkt niet alleen uit de paardengraven, maar ook uit het voorkomen van fibulae in de vorm van paard en ruiters.

Graf 86 bevatte twee luxe gouden hangertjes van 1,4 cm doorsnede, versierd met patronen van filigraandraaden in cirkel en kruisen. Het was de enige vondst in dit vrouwengraf.

Goud is zeldzaam, maar in vrouwengraf 669 werd een gladde vingerring van 1,9 gram goud gevonden. De ring lag zich aan de linkerszijde van het lichaam ter hoogte van de linkerhand.

ten. Archeologen houden ook rekening met allerlei biologische en mechanische processen, die zich afspelen in een graf. Niks eeuwige rust. Bomen en struiken schieten wortel, grote en kleine dieren graven gangen en holen en in Rhenen is mogelijk een deel van de grond van de stuwwal langzaam naar beneden geschoven. Met het vergaan van organisch materiaal van kisten raken holttes gevuld en verschuiven grafgiftten. Uit de opgravingsdocumentatie blijkt het goed uit elkaar houden van grafgiftten en naburige graven (erboven, eronder, ernaast) een hardnekkig probleem. Zo nu en dan kun je achter je bureau de mensen uit het veld op een foutje betrappen

en dat rechtzetten. Vaak is dat niet mogelijk. En als die verstoringen inderdaad sporen van roof zijn, wat ontbreekt er dan? Het inschatten van de relatieve rijkdom van een graf is een hachelijke onderneming en de bevindingen onzeker. Rekening houden met factoren als roof, het opnieuw opgraven van skeletten of voorwerpen en vooral de conservering van diverse materialen, dwingt tot voorzichtige uitspraken over de rijkdom van de begravingen en de relatie tussen de 'status' van het graf en die van de overledene toen die nog leefde.

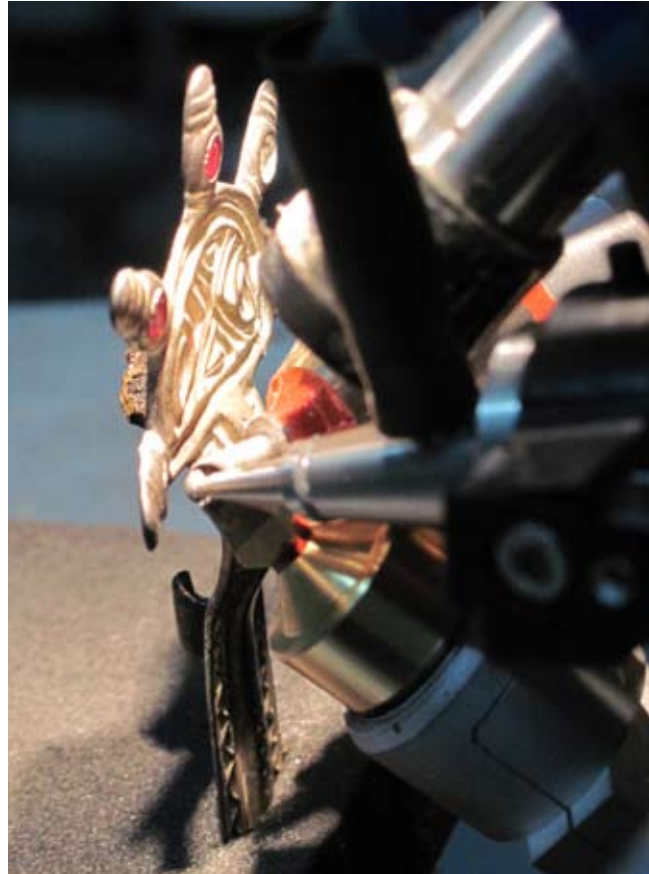
Wat na de bijzetting moeilijk gewijzigd kan worden, is de archeologisch zichtbare en meetbare omvang van de grafkuil. Er is in Rhenen een vrij grote variatiebreedte in de omvang van de grafkuil, mede omdat een aantal graven langs de wanden van de kuil een houten betimmering kregen, zodat een grafkamer ontstond. Zulke grote en in aanleg bewerkelijke graven zullen bestemd zijn geweest voor de relatief (belang)rijken uit de toenmalige samenleving. Graven in grafkamers komen in een zekere concentratie voor langs de noordrand van het grafveld, ongeveer halverwege de lengte ervan.

Edelmetaal en edelstenen

Eeuwenlang is goud een teken van rijkdom geweest, slechts weggelegd voor weinigen. Wie in Rhenen naar goud zoekt, moet vaststellen dat puur goud schaars is (een tiental graven) en vindt verguld zilver overwegend in vrouwengraven. Daarin doet zich de grootste rijkdom voor, met name in de vorm van kostbare kledingspelden. Tussen de honderden sieraden uit Rhenen zitten 51 beugelfibulae, 25 schijffibulae en 22 vogelfibulae, de

Met neutronen-weerkaatsing kunnen kleine insluitsels in granaten worden gemeten, die de herkomst van de stenen verraden. Het rode inlegwerk in de fibulae van Rhenen komt uit India.

meeste ingelegd met rood almandijn (een granaat). Het aantal granaten per fibula varieert van één, zoals het oog van een vogel, tot 26 in één schijffibula (Rh 838A). Het inlegwerk is in 2010 onderworpen aan onderzoek met röntgenstralen bij het ICN in Amsterdam. De bestraling veroorzaakt fluorescentie van het bestraalde materiaal, die de chemische samenstelling van het materiaal verradt. Dit onderzoek wees uit dat het leeuwendeel

Bij onderzoek met zogenaamde röntgenfluorescentie ontdekten onderzoekers dat het witte hart van deze schijffibula uit graf 601 geen bolletje glas is, zoals bij alle andere, maar een parel.

Ongewtiffeld het spectaculairst zijn de vele met granaat ingelegde fibulae van Rhenen. Deze beugel-, schijf- en vogelfibulae werden meestal door vrouwen gedragen, in paren op de schouders.

van het inlegwerk bestond uit almandijn, een dieprode halfedelsteen. Ook zit in één van de wielfibulae in het midden geen bolletje wit glas, maar een heuse parel (Rh 601A). Slechts één schijffibula bleek ingelegd met het minder kostbare glas en been, wat wel een fraai groen-wit patroon gaf (Rh 338A). De fibulae waarvan het inlegwerk uit granaten zoals almandijn bestond, werden in 2011 met nog geavanceerdere methodes onderzocht in het laboratorium van de Franse musea (C2RMF) in het Louvre te Parijs. Uit dat laatste onderzoek blijkt dat de granaten in de Rhenense fibulae uit India komen, maar niet allemaal uit dezelfde bron. Dat wijst erop dat de makers van de fibulae beschikking hadden over diverse granaten uit een niet te onderschatten, wijdvertakt vroegmiddeleeuwse handelsnetwerk.

Glas

Glaswerk is in de regel een importartikel, dat een risikante reis heeft gemaakt van het Duitse Rijnland naar onze streken. Het risico zit niet zozeer in de gevaren onderweg, maar in de grote breekbaarheid, zodat het met grote voorzichtigheid moet worden vervoerd. Glaswerk in een graf – zeker bijzondere glazen bekertjes – mag worden opgevat als een teken van rijkdom. Uit het grafveld van Rhenen kwamen ruim 40 glazen schaaltes en bekertjes of flinke fragmenten daarvan te voorschijn. Dat levert een verhouding op van meer dan één stuk glaswerk op twintig lijkbegravingen. Door die rijke oogst kenmerkt Rhenen zich als rijker dan veel andere grafvelden uit deze periode.

Het glas werd in de jaren '50 onderzocht door Clasina Isings, specialist op het gebied van Romeins en vroegmiddeleeuws glas. De glazen schaaltes en bekers uit het grafveld van Rhenen beslaan een tijdspanne van vier eeuwen en laten zien hoe het glaswerk in vorm en versiering veranderde. Die ontwikkeling beschreef Isings als een geleidelijke, waarbij het merovingische glas zonder grote stijlbreuk voortkomt uit de Romeinse traditie. Net als het Laat-Romeinse kent het Merovingische glas vaak veel onzuiverheden, die vooral in groentinten re-

In vrouwengraf 413 werd deze kostbare drinkbeker gevonden, waarbij tegen de buik dikke glasdraden zijn aangebracht die tot 'slurven' zijn uitgetrokken en boven de bodem vastgezet.

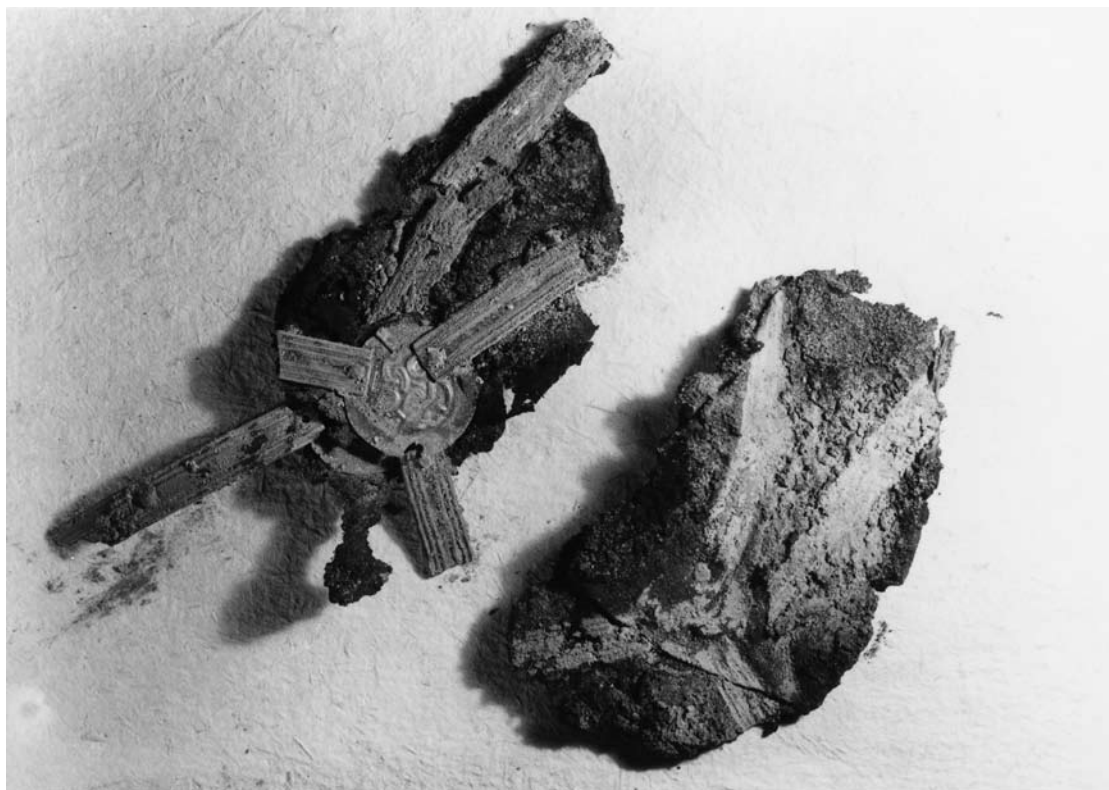

Links: Vroegmiddeleeuws glas moet worden ontkleurd, om de helderheid van dit schaalpje in graf 31 te krijgen. De versiering op de bodem is tijdens het blazen van witte glasdraden gemaakt.

Rechts: De deukbeker is een zeldzame Laat-Romeinse vorm, die erg handzaam is. De gedeukte vlakken ontstaan door tijdens het blazen rondom gelijkmatig tegen het glas aan te drukken.

sulteren. Kenmerkende versiering van het vroegmiddeleeuwse glaswerk vormen de glasspiralen in dezelfde kleur als het glas en reliëf, dat worden verkregen door het glas door een geribde ring te blazen. In Rhenen komen achtereenvolgens, en soms tegelijk, komvormige schaalpjes en bekers voor, half-bolvormige bekers op voet, schaalpjes met brede vlakke bodem, trechterbekers, klokbekers met en zonder voet, stortbekers, en een bijzondere slurfbeker. Die slurfbeker (Rh 413P) van bijna kleurloos glas uit de zevende eeuw is apart tussen het Rhenense glas. Ook een schaalpje met in de bodem een rozet van ingewalde glasdraad (Rh 31F) uit de tweede helft van de zesde eeuw en een deukbekertje uit de tweede helft van de vierde eeuw (Rh 838B) zijn bijzonder.

Metaal

Metaal is niet vanzelfsprekend een teken van rijkdom, maar metaalbewerking op hoog niveau wel. Twee graven springen er wat dat betreft uit en werden gepubliceerd door Jaap Ypey, die vanaf de opgraving tot aan zijn dood in 1986 betrokken was bij het grafveld van Rhenen. Het ene is een wapengraf (graf 775) en bevatte twee verguld zilveren beslagen met ronde bracteaten in het midden, die op houten schijven zaten. Het ging hier

Sierbeslagen, waarschijnlijk van houten kommen, bestaande uit vergulde zilveren strips met ronde zogenaamde bracteaten in het midden. De kommetjes zijn afkomstig uit graf 775.

Rechts: De emmer uit graf 775 heeft ijzeren hoepels en een brede sierrand van brons aan de bovenkant, waaraan het hengel vastzit. De driehoekjes onder de rand tonen maskertjes.

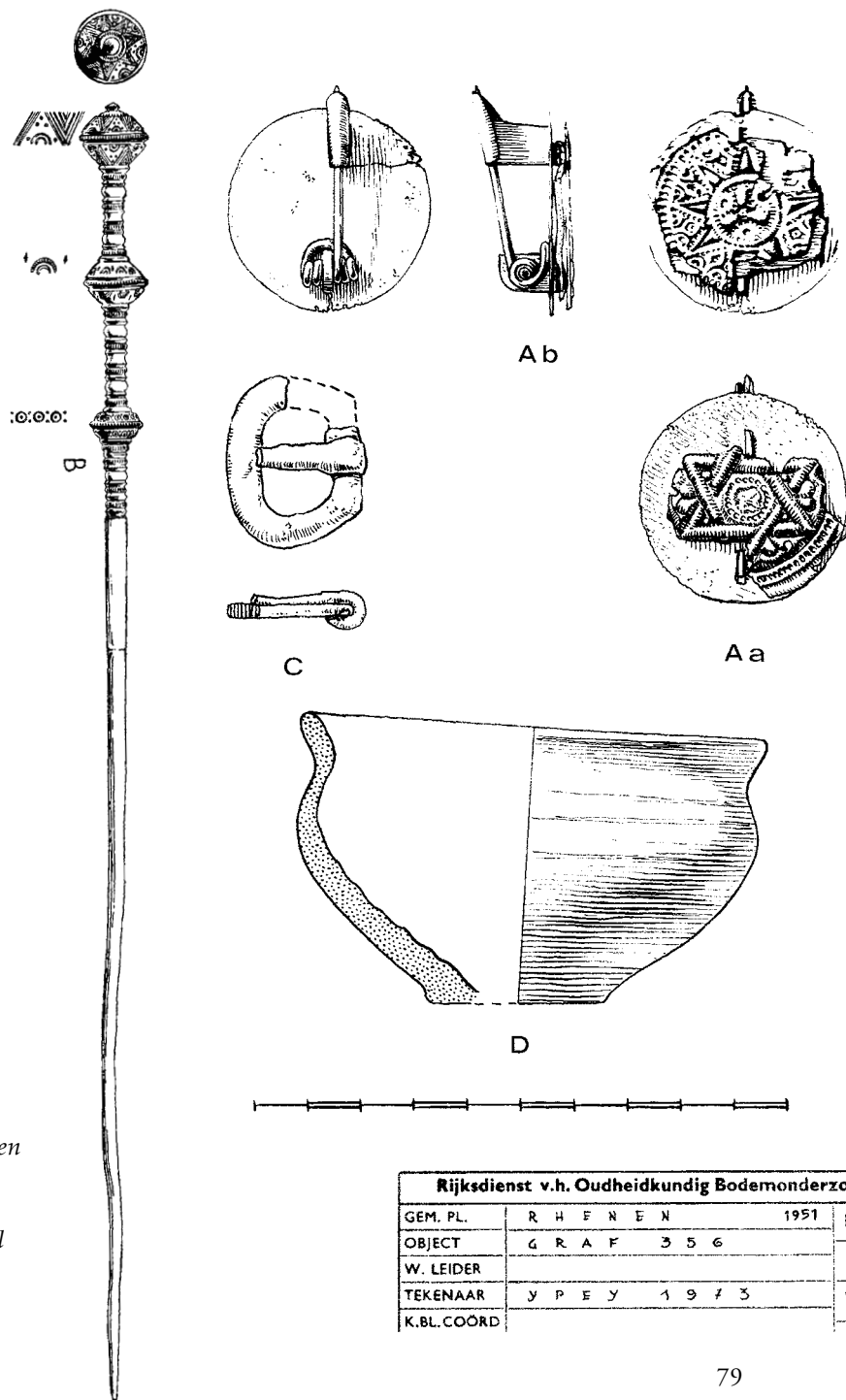

In het rijke vrouwengraf 413 werd een slot met slotpin aangetroffen, die resten van een houten kistje met kostbaarheden. Aan het slot is te zien dat het kistje gesloten in het graf stond.

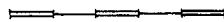
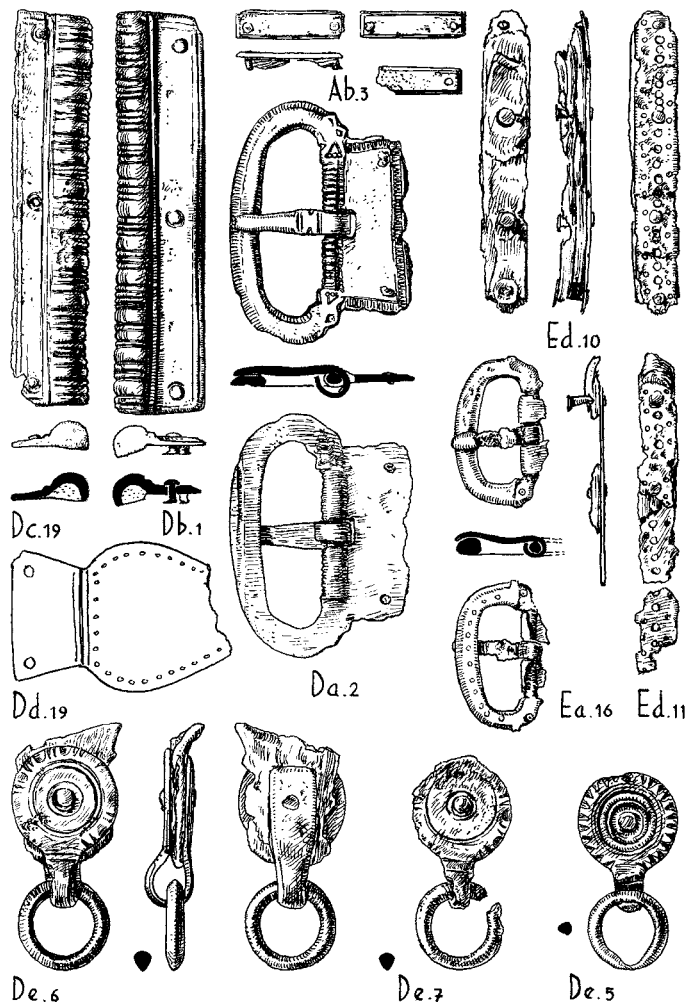
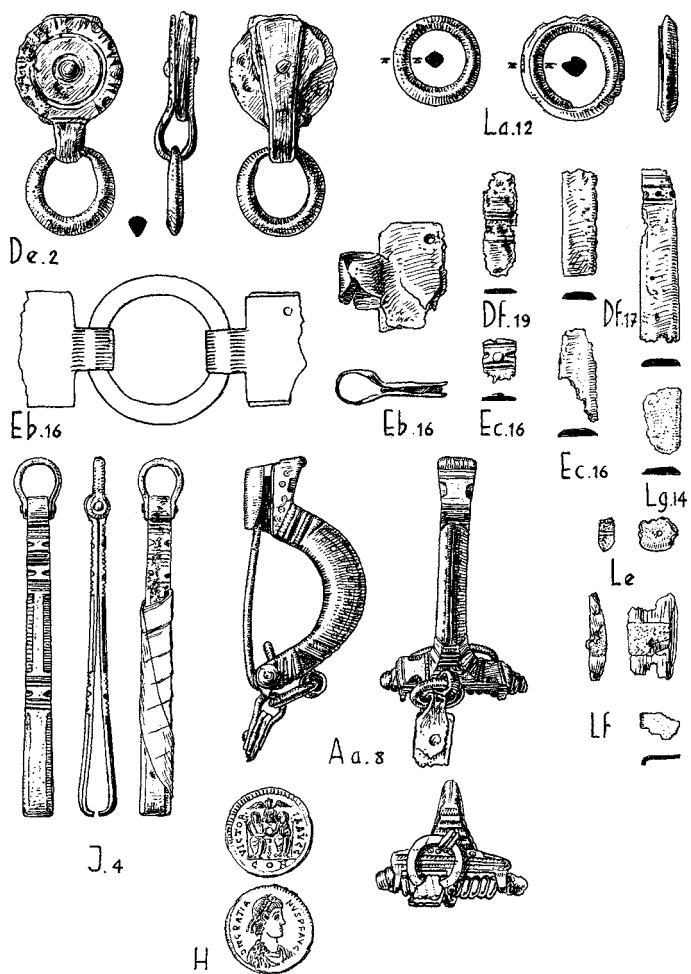
waarschijnlijk om twee vrij vlakke houten schalen met versiering aan de binnenzijde. Uit hetzelfde graf komen een paardenbit en een rijk beslagen emmer. Een al eerder genoemd rijk vrouwengraf (graf 413) leverde een ijzeren slot met sleutel op. Uit Ypeys reconstructie van het slot blijkt dat aan de binnenkant van het kistje een pin in een schuif viel, die door de sleutel teruggedrukt wordt, zodat de grendel niet meer werd geblokkeerd. De slotplaat en de schuif met pin die in Rhenen gevonden zijn, tonen dat het kistje in het vrouwengraf op slot was.

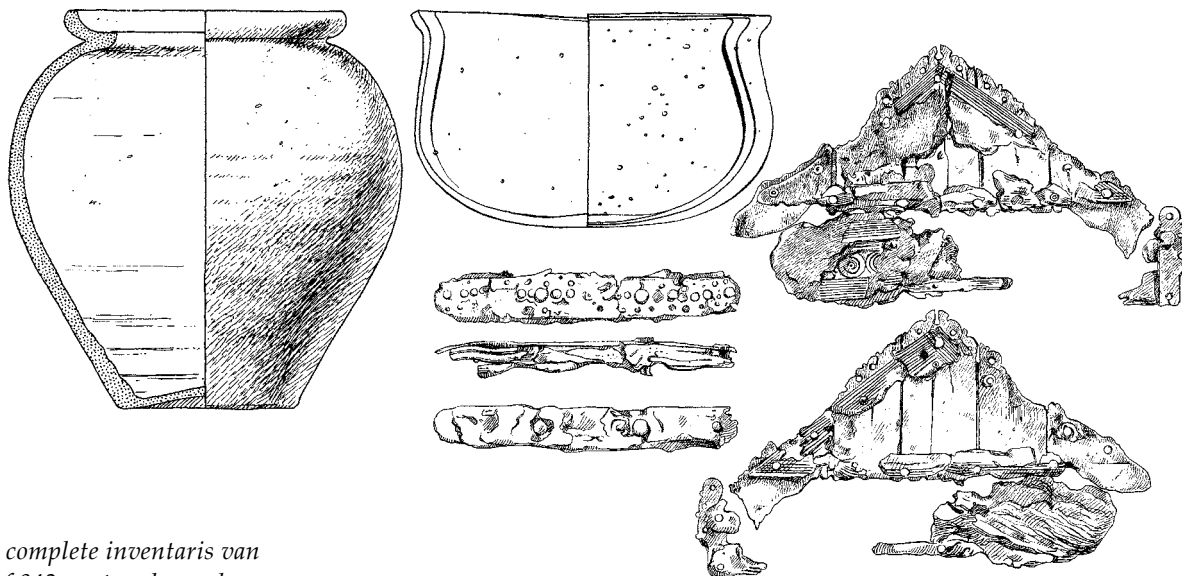
Rijke mannengraven verschillen van de minder be-deelde in hun architectuur en in de aanwezigheid van bijzondere wapenrustingen, houten emmers met uitbundig gedecoreerd bronsbeslag en bronzen vaatwerk. Een aantal graven, gegroepeerd in het midden van het grafveld aan de noordelijke zijde, wijkt af in afmeting en vorm. Grote grafkuilen bieden daar plaats aan een klei-

In graf 356 werd een ronde schijffibula aangetroffen met een soort Davidster in reliëf. Dit soort fibulae zijn alleen uit dit grafveld bekend en worden wel het 'Rhenen-type' genoemd.

Rijksdienst v.h. Oudheidkundig Bodemonderzoek				
GEM. PL.	R H E N E N	1951	K	
OBJECT	G R A F 3 5 6		L	
W. LEIDER			V	
TEKENAAR	J P E Y	1 9 7 3		
K.BL.COÖRD				

De complete inventaris van graf 842, met onder andere gordelbeslag, een glazen bakje, een pincet en een kam met etui. Tenaars werkten tientallen jaren aan de catalogus van Rhenen.

ne grafkamer, die de eigenlijke kist omsluit. Twee graven zijn omgeven door een kringgreppel. De bijzondere wapenrusting bestaat onder andere uit tweesnijdende zwaarden (spathae) en werpsperen (angones). Deze emmers en wapentypes zijn ook elders in Nederland zeldzaam. Diverse mannengraven bevatten onderdelen van paardentuig. Verder valt op dat de paardengraven zich in de directe omgeving van de rijke mannengraven bevinden. Wellicht mag een paard tot de wapenrusting gerekend worden. Ook valt te denken aan een gift, om de reis die de dode voor de boeg had te vergemakkelijken. Die luxe was dan slechts weggelegd voor de rijkere mannen in het dorp van weleer.

Elders in het grafveld werden enkele qua bijgiften heel bescheiden graven blootgelegd. Ze bleken intact, maar gaven niettemin een minimum aan kledingacces-

Onder de microscoop is de weefstructuur van de kleine stukjes textiel vaak goed te zien. Dit stukje wollen stof uit graf 828 is geweven in keperbinding en was oorspronkelijk kleurig geverfd.

Schering en inslag

Honderden kleine stukjes textiel zijn in de graven van de Donderberg gevonden. Dit is bijzonder omdat kleding over het algemeen snel vergaat in de bodem. Het textiel is bewaard gebleven op gespen, fibulae, wapens en werktuigen: het metaal van deze voorwerpen heeft het kwetsbare organische materiaal geconserveerd. Omdat we de positie van die voorwerpen in het graf kennen, kunnen we herleiden welke stoffen waar lagen. De stukjes textiel zijn meestal

niet groot: soms zijn maar enkele vezels bewaard gebleven of een klein fragment. Vaak is dit echter genoeg om te bepalen wat voor soort stof het is. In de Vroege Middeleeuwen maakte men kleding van dierlijke vezels zoals schapenwol, maar ook van plantaardige vezels zoals vlas. Zowel wol als linnen komen in het grafveld van Rhenen voor. De vezels werden eerst tot draden gesponnen en vervolgens tot grote lappen geweven. Er zijn verschillende manie-

ren van weven, waardoor de weefsels een verschillend uiterlijk krijgen. In Rhenen zijn vooral stoffen gevonden die geweven zijn in linnenbinding en keperbinding. De meeste vezels hebben nu een bruin tot zwart uiterlijk en sommige zijn door kopercorrosie groen gekleurd. We weten echter uit onderzoek door het Instituut Collectie Nederland (ICN, nu onderdeel van de RCE) van monsters van het textiel dat het in veel gevallen kleurig geverfd was.

In het grafveld van Rhenen zijn 13 grote, tweesnijdende zwaarden gevonden, die alleen door edelen werden gebruikt. Opvallend is dat één van de spathae uit een paardengraf (484) komt.

De vleugellans (Rh839A) heet naar de uitsteeksels aan de schacht, die de lans tegenhouden als deze in een dier is gestoken. Omdat jagen een privilege was, werd de vleugellans een statussymbool.

De speer uit graf 501 is 128 cm lang en daarmee het grootste wapen uit het grafveld: er hoort natuurlijk nog een schacht aan. Er zijn maar twee speren gevonden in Rhenen, vlak bij elkaar.

In de jaren '90 vond Joop Mom met zijn metaaldetector aan de rand van het grafveld dit pyramidevormige knopje, dat ter versiering op een zwaardschede moet hebben gezeten.

Sierlijk riembeslag, bestaande uit een gesp, een tegenplaat en een of meer beslagplaatjes, komt vooral in mannengraven voor. Deze 'mannelijke siera-den' zijn net als fibulae sterk aan mode onderhevig.

soires prijs en aardewerk dat eerder functioneel was dan een toonbeeld van luxe en kwaliteit. Deze graven noemen we als arm. Wat we modaal noemen, zit tussen arm en rijk in. Het betreft graven met een inventaris van vijf tot tien meegegeven voorwerpen, die alle samenhangen met dagelijks gebruik en waar luxe in de vorm van edelmetaal of uitbundige versiering veelal ontbreekt. De grenzen van vijf en tien voorwerpen voor de bepaling van modale graven zijn niet getrokken na statistisch onderzoek, maar zijn meer een impressie. De rijkdom van de graven komt niet alleen tot uitdrukking in het aantal grafgiftten en de waarde van het basismateriaal, zoals goud, zilver en brons. Ook in het exotische karakter van voorwerpen, hun symbolische betekenis en andere – ons onbekende – connotaties dragen bij aan de 'waarde'. Een voorbeeld van dat laatste zijn zwaarden en speren: je had geld en toestemming nodig om die te dragen. Ook de vleuggellans, een korte brede lanspunt waar onder het blad twee messcherpe uitsteeksels aan de schacht zitten (zoals in graf 839), verwijst naar de elite. Die vleuggellans werd gebruikt bij de jacht op bijvoorbeeld wilde zwijnen of herten en de jacht op dit soort groot wild was aan de adel voorbehouden.

Hoofdstuk 6

Besluit

De vroegmiddeleeuwse samenleving kent op papier een centraal gezag (een koning) met daaraan verbonden een netwerk van edelen. Op lokaal niveau zijn er elites die met (en tegen) elkaar een machtsstructuur in stand houden. Maar het lijkt erop dat de toenmalige samenleving evenzeer wordt gevormd door persoonlijke banden tussen individuen, tussen leden van dezelfde familie of 'clan' en tussen door huwelijk verbonden families. Deze banden liggen soms op het niveau van gelijkwaardigheid, maar vaker is er sprake van ongelijkwaardigheid, van zogenaamde patroon-cliënt verhoudingen. Soms zijn die banden mondeling afgesproken als verplichting tot het levensonderhoud van de begunstigde. Soms ook bestaan ze uit een ingewikkeld stelsel van wederzijdse geschenken. Die geschenken kunnen de vorm aannemen van kostbare voorwerpen (zoals gouden halssieraden) of geld, het uitvoeren van diensten, het geven van goede raad, het organiseren van en deelnemen aan gevechten en feestgelagen, onroerend goed (grond en de bijbehorende hoeven), de uitwisseling van huwelijkskandidaten of de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van elkaars kinderen.

Conservatoren Annemarieke Willemsen (rechts) en Luc Amkreutz poseerden tijdens het inrichten van de Rhenenvitrine in 'Archeologie van Nederland' begin 2011 voor het Leidsch Dagblad.

Grafgiften maken deel uit van datzelfde sociale systeem: zij verstevigen de band met de voorouders, de familie en tussen patroon en cliënt. Ook bevestigen ze de positie en het aanzien van de familie ten opzichte van het overleden deel van de samenleving, dat in het gemeenschappelijke grafveld ligt. Met de stijl van begraven en de grafgiften laten de nabestaanden – soms onbewust – zien wat de overledene in hun ogen betekende. De kwaliteit, de hoeveelheid en de aard van de grafgiften maakt het tot op zekere hoogte mogelijk vast te stellen tot welke laag in de samenleving de dode heeft behoord. Nooit mag de waarde van het grafinventaris alleen als aanwijzing voor de maatschappelijke positie van de dode worden opgevat. Ook de plaats van het graf

De combinatie van emmer en bronzen schaal, zoals in graf 763, is typerend voor de allerrijkste mannengraven en heeft waarschijnlijk te maken met het uitdelen van wijn.

Helmen zijn in Rhenen niet gevonden, maar wel fragmenten van maliënkolders (Rh 529). Deze 'gebreide' ringetjes zitten vast aan een van de pantserplaatjes, die vaak op de schouders zaten.

in het grafveld, de afmetingen van de grafkuil, de maten en de constructie van kist en de aanwezigheid van andere rijke graven of paardengraven in de buurt, geven een indicatie. Maar vooral kunnen degenen die het begraafritueel vormgeven en uitvoeren bewust een aangepast (rijker) beeld geven van de dode, bijvoorbeeld om daarmee hun eigen aanzien en positie te versterken.

Als je over de grenzen van Rhenen heen kijkt, moet je vaststellen dat er ook al onder de Franken een baas boven baas was. Geen van de 1100 graven van Rhenen kan tippen aan graf 1782 uit het enorme grafveld (of misschien zelfs grafveldencomplex) van het Duitse Krefeld-Gellep. Alleen dat grafnummer al! Het totale aantal onderzochte graven in Gellep loopt op tot 6500. In graf 1782 moet een hooggeplaatst persoon zijn bijgezet, gezien de uitvoering van zijn wapenrusting: zijn helm – helmen ontbreken in het grafveld van de Donderberg – was van verguld brons. Deze 'leider' moet er indrukwekkend hebben uitgezien met dit hoofddeksel. Meer in de kerngebieden van het Frankenrijk bevinden zich nog rijkere graven. Uit Arlon en Doornik (België) maar ook uit Keulen kennen we zeer rijke graven, zelfs van kinderen. Kinderen hebben hun rijke grafgiften en status echt te danken aan hun afkomst – aan hun trotse ouders of voogden – en niet aan hun eigen inspanningen. Ze hadden immers geen tijd van leven om die te leveren. De hier gevonden graven kunnen worden toegeschreven aan koningen, koninginnen en andere leden van de verschillende koninklijke families. In Doornik lag koning Childerik begraven. Maar de

kroon spant St.-Denis bij Parijs. Daar hield dan ook koning Clovis hof. Uit de Pandhof van de Servaasbasiliek in Maastricht, uit Rijnsburg aan de Hollandse kust en Wijnaldum in Friesland zijn individuele maar opvallend kostbare vondsten bekend. Met die laatste twee kom je ook in Nederland in de buurt van 'royalty'.

In Rhenen zijn geen aanwijzingen dat er een *dux* (hertog), laat staan een *rex* (koning) ligt begraven. Rhenen is vooral rijk 'in de breedte', met bijvoorbeeld grote hoeveelheden fibulae met inlegwerk, zwaarden en beslagen emmertjes. De paardengraven en de rijke mannengraven geven wel aan dat er tientallen personen (van diverse families?) woonden die banden onderhielden met hogere lagen in de samenleving van de zesde en zevende eeuw.

Bij alle graven op de Donderberg, die we als 'rijk' menen te kunnen bestempelen of die verwijzen naar een hoge sociale status, is er sprake van lijkbegroving. Het is verleidelijk te denken dat de crematiegraven daarom

Rhenen is een van slechts zes grafvelden in de Merovingische wereld waarin hangers van bergkristallen bollen in een vassing en grote bergkristallen (spin)kralen tegelijk voorkomen.

Uit een verstoord grafveld in Rijnsburg (Zuid-Holland) werd in 1913 een prachtige gesp geborgen, versierd met filigraan en inlegwerk, waarschijnlijk gemaakt in Kent (Engeland).

De 'koninklijke' gouden fibula met inlegwerk uit de terp van Wijnsdum (Friesland) is met zijn 17 cm de grootste van Nederland. De enorme speld is waarschijnlijk door een dame gedragen.

zijn van personen, die horen in de lagere regionen van de samenleving. Dat is niet te verdedigen. In de kern van het Frankenrijk bekeerde een aantal Franken zich veel vroeger tot het christendom dan in het Nederlandse rivierengebied en gold lijkverbranding veel vroeger als *not done*. In het rivierengebied ging het cremen aanzienlijk langer door: Friezen en Franken hielden eraan vast tot in de zevende eeuw. Mogelijk zijn bij het cremen voorwerpen verloren gegaan – er zaten verbrande sieraden in sommige urnen – of is bij het verzamelen van de as niet alles opgeraapt en meebegraven.

Als we in Rhenen de verzamelde grafgiftten, de aanwezigheid van paardengraven en de uitvoering van enkele mannengraven in de buurt van de paardengraven in ogenschouw nemen, dan ontstaat een beeld van een

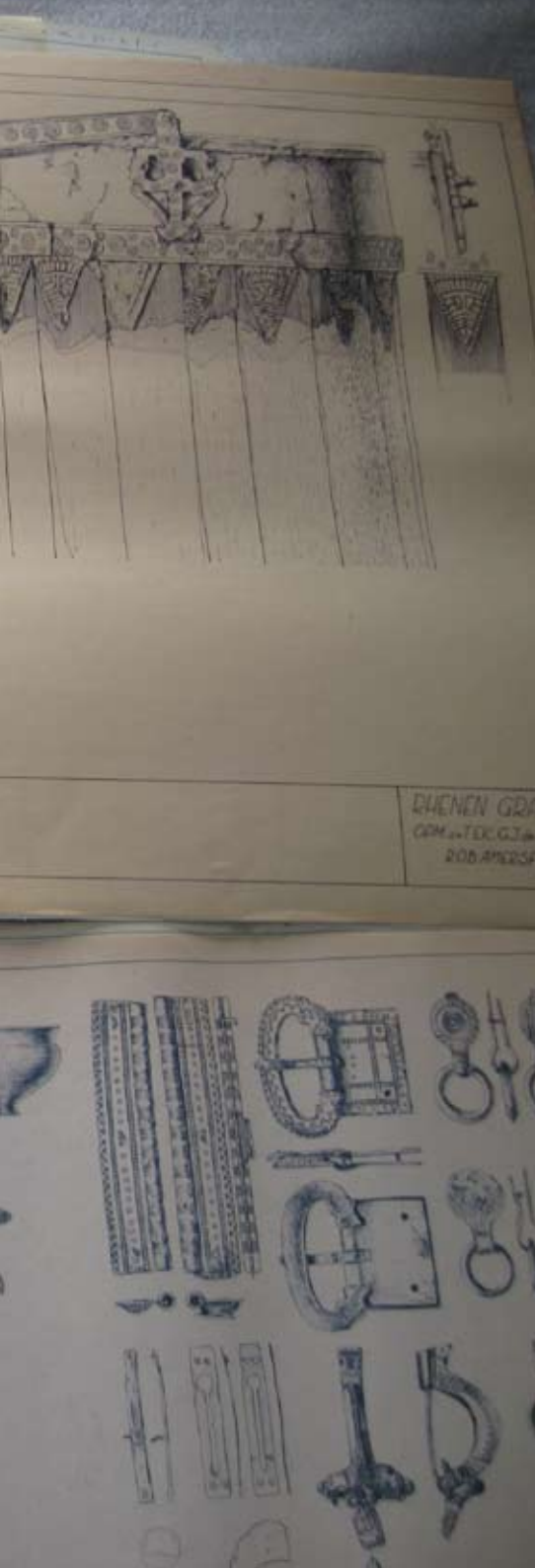
welvarende nederzetting. De inwoners hadden breed toegang tot luxe producten, die via een uitgebreid verkeers- en handelsnetwerk en een fijnmazig sociaal netwerk Rhenen bereikten. Eén of enkele families onderhielden banden met de Merovingische elite. Op grond van exclusieve wapens als zwaarden, speren en de vleugellans, bronzen vaatwerk, duur glaswerk en voorwerpen van goud en bergkristal, moeten ze ook zelf behoord hebben tot de Frankische adel.

Over de graven van de voorouders van Folker, met wie we ons verhaal begonnen, kunnen we helaas niets meer zeggen. Grote kans dat die in Laar lagen begraven.

Enkele vondsten van het kleine grafveld van Laar kwamen terecht in het Rijksmuseum van Oudheden, waaronder deze tuitpot, drie andere potten, een kannetje, twee lanspunten en een bijl.

Het grafveld op de Laarsenberg is tijdens ontginningswerkzaamheden in 1893 ontdekt en in de loop van dat werk vernietigd. Honderden vondsten zijn kapotgegooid, zoals enkele boerenknechten vertelden aan een liefhebber van oudheden uit Lienden. Die schreef enkele maanden later een verslagje, dat hij met een heel kleine selectie voorwerpen verzond naar de toenmalige directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Op grond van de lijst van bezittingen van Folker en de nabijheid van de walburg op de Heimenberg mag je aannemen dat zijn voorouders een vooraanstaande plaats in de lokale of regionale samenleving innamen. Waren ze bijgezet in het grafveld van Laar, in een grafkamer, voorzien van bijgiften die in Rhenen hun weerga niet kenden? Had de familie een eigen grafveldje, afgescheiden van dat van de rest van de lokale gemeenschap? En waar dan precies?

Nawoord

Dit boekje is een van de resultaten van het project 'Reviving Rhenen', dat medio 2010 werd gehonoreerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) in het kader van het 'Odyssee-programma' van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Doel daarvan was de publicatie van een volledige catalogus van het grafveld op de Donderberg, het fysieke digitaal toegankelijk maken van alle vondsten en documentatie, plus een breed publiek (opnieuw) kennis laten maken met de opgraving, met name in de regio Rhenen. Dit boekje begeleidt dan ook een tentoonstelling in Gemeentemuseum Het Rondeel aldaar, geopend op 17 december 2011.

Het project werd geleid vanuit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (Annemarieke Willemsen), eigenaar van de vondsten van het grafveld, in een samenwerkingsverband met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Jos Bazelmans, Jan van Doesburg, Ineke Joosten), archeologisch adviesbureau ArcheoMedia (Annette Wagner) en de gemeente Rhenen (Bert Huiskes). Al deze organisaties financierden het project mee.

Eeuwige rust in Rhenen? Geen schijn van kans. Sinds de ontdekking van het grafveld, nu precies zestig jaar geleden, heeft half archeologisch Nederland zich ermee bezig gehouden. Eén ding is ons wel duidelijk

geworden: deze bijzondere vondst sprak en spreekt tot de verbeelding en veel mensen voelen zich er persoonlijk mee verbonden – niet in de laatste plaats in Rhenen zelf. Catalogus, tentoonstelling en boekje zullen daarom beslist niet het laatste woord zijn over deze plek en we hopen zelf ook dat ons project nog een vervolg krijgt. Je zou kunnen zeggen: de vroegmiddeleeuwse begraafplaats van Rhenen is weer springlevend.

Bij ons project kregen we veel medewerking en daarvoor dank ik, namens het hele projectteam:

Luc Amkreutz, Peter Jan Bomhof, Maarten van Bommel, Chrystel Brandenburgh, Thomas Calligaro, Henk Deys, Marlieke Ernst, Theo Geurtsen, Evelyne Godfrey, Jessica Grimm, Nelleke Ijssennagger, Ina Isings, Anneke de Kemp, Pieter ter Keurs, Hanneke Kik, Genevra Kornbluth, Menne Kosian, Luc Megens, Claire Pacheco, Raphaël Panhuijsen, Heikki Pauts, Florian Preiß, Benno Ridderhof, Robbin van Splunder, Christo Thanos en Carolien van Zoest.

Dr. Annemarieke Willemsen
Conservator Middeleeuwen
Rijksmuseum van Oudheden

...de Nancy (Meurthe-et-
ing aan de Laboratoria van het Lotaringsch Museum.
Deze voorwerpen behoren toe aan de R.O.B. te A

*Wijziging in de inventaris
Juni, 3/5/1883*

SERVICE GOUVERNEMENTAL
AUX PAYS-BAS
LE DIRECTEUR
AMERSFOORT
Dr. J. Glaz

- nen x806 beurssluting. x
- x 99 gesp met zilver. x
- x 373 arendfibula. x
- x 738 gesp met zilver. x
- x 529 paardenbit en ijzeren plaat met ijz
weefsel. x
- x ... emmer. x
- 422 umbo. x
- 376 francisca. x
- 727 scramasac. x
- 509 lans. x
- 97 spatha.
- ... ango en lans.

Geen bijr.
NED. D. A. A.
en conform
12 JULI 195
Kant. Bergeijksche

Verder lezen

Glazema, P., en J. Ypey, 1956: *Merovingische ambachtskunst*, Baarn.

Isings, C., 1959: Merovingisch glas uit Nederland, in: J.E. Bogaers *et al.* (red.), *Honderd eeuwen Nederland, Antiquity and Survival II* 5-6, 's-Gravenhage, 212-223.

Kramer, E. (red.), 2000: *Koningen van de Noordzee, 250-850 na Chr.*, Assen.

Vlierden, M. van, 1995: *Willibrord en het begin van Nederland*, Utrecht.

Wagner, A., 1994: Rijke mannengraven in Rhenen, in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland, Van Traiectum to Dorestad 50 v.C. - 900 n.C.*, Amersfoort (ROB).

Wagner, A. en J. Ypey†, [in druk]: *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen: Katalog*, Leiden [2011].

Wieczorek, A., *et al.* (red.), 1996: *Die Franken – Wegbereiter Europas / Les Francs – Pionniers de l'Europe*, Mainz.

Webster, L. en M. Brown (red.), 1997: *The Transformation of the Roman World, AD 400-900*, Londen.

Ypey, J., 1973: Das fränkische Gräberfeld zu Rhenen, Prov. Utrecht, *Berichten ROB* 23, 289–312.

Illustratieverantwoording

Henk Deys, Rhenen: 18-19, 20, 21

Fries Museum, Leeuwarden (met dank aan Nelleke
Ijssennagger): 91

Jessica Grimm, Capelle a/d IJssel: 57 onder, 58 boven

Fabries Huiskes, Rhenen: 12-13

Ineke Joosten (RCE): 82

Menne Kosian (RCE): 28, 30

Hielco Kuipers Fotoprodukties, Leiden: 86

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Düsseldorf: 8

Museum Het Rondeel, Rhenen: 11, 15, 16 boven

NINO, Leiden (met dank aan Carolien van Zoest): 24-25

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Amersfoort:
10, 14, 22, 23 links, 27, 33, 40, 44, 48-49, 50, 51, 52,
54, 76, 79, 80-81

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: 4, 16 midden,
23 rechts, 31, 37, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 55, 56 boven,
58 onder, 61, 63, 67, 68, 69, 72, 73, 74 links, 75, 77,
78, 83, 84, 88, 90, 92, omslag

Martin Valkhoff, Rotterdam: 1, 34-35, 38, 56 onder,
57 boven, 59, 64, 70

Wikimedia Commons: 36 onder, 60

Annemarieke Willemsen, Leiden: 32, 36 rechts, 53, 66, 71,
74 rechts, 94-95, 98

EEUWIGE RUST OP DE DONDERBERG

Het rijengrafveld op de Donderberg bij Rhenen is de grootste, langst gebruikte en mogelijk rijkste vroegmiddeleeuwse begraafplaats van Nederland. De ruim 1100 begravingen, waaronder zo'n 300 crematies en 14 paardengraven, dateren van circa 375 tot 750 na Chr. De graven bevatten meer dan 3000 voorwerpen die zich nu in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevinden. Ze vormen opvallend rijke collecties sieraden, kralen, keramiek, glaswerk, wapens, werktuigen en hergebruikt Romeins materiaal. Landschappelijk bevindt het grafveld zich op de oostelijke punt van een stuwwal, die ook andere vroegmiddeleeuwse vondsten opleverde, waaronder een goudschat en een muntschat, maar ook rijke prehistorische graven.

Het Rhenense grafveld werd in het voorjaar van 1951 opgegraven. Hoewel wetenschappers, pers en publiek direct het belang ervan inzagen, bleef de vondst ongepubliceerd. Dit boek is, naast een wetenschappelijke catalogus en een tentoonstelling in Museum Het Rondeel in Rhenen, het resultaat van het Odyssee-project 'Reviving Rhenen'. Samen brengen ze dit omvangrijke vroegmiddeleeuwse complex over het voetlicht, precies zestig jaar na de ontdekking ervan.

